

„Spomenici su prošlost i budućnost.” Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije*

ALEKSANDAR JAKIR

Filozofski fakultet – Odsjek za povijest, Sveučilište u Splitu

Split, Hrvatska

ajakir@ffst.hr

Na temelju novije literature koja se bavi proučavanjem kulture sjećanja i izvora iz različitih fondova pohranjenih u Arhivu Jugoslavije u Beogradu ovaj rad želi dati prilog raspravi o socijalističkim spomenicima za vrijeme Federativne Narodne Republike Jugoslavije / Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije prikazom nekih političkih i administrativnih mehanizama njihova financiranja unutar socijalističkoga sustava, a razmatra se i pitanje odnosa prema spomenicima i kulturi sjećanja s aspekta vlasti, tj. iz perspektive države i državnih institucija u tom razdoblju. Posebna pozornost dana je, kako je često nazivan, „najpoznatijem partizanskom spomeniku na prostoru bivše SFRJ”, skulpturi „Bitka na Sutjesci” kipara Miodraga Živkovića na Tjentištu iz 1971. godine.

Ključne riječi: socijalistički spomenici; kultura sjećanja; Bitka na Sutjesci; Memorijalni kompleks Tjentište

Dana 7. studenog 1962., nakon nepuna dva desetljeća „izgradnje socijalizma”, pod naslovom „Spomenici su prošlost i budućnost” čitatelji Šibenskoga lista imali su priliku pročitati neka „razmišljanja o spomenicima, Revoluciji i njenim sinovima koji će biti podsticaj generacijama, a ne samo uspomena”. Nepotpisani je autor u tekstu, u obliku pisma upućenog uredništvu, izražavao svoje nezadovoljstvo time što se njegovi sugrađani nemarno odnose prema spomenicima podignutim revolucionarima, i to čak u gradu Šibeniku, koji je, kako je istaknuo, bio „slobodarsko gnijezdo”. Revolt pisca bio je izazvan time

* Rad je nastao u sklopu interdisciplinarnoga projekta *Pojavnosti moderne skulpture u Hrvatskoj: skulptura na razmeđu društveno-političkog pragmatizma, ekonomskih mogućnosti i estetske kontemplacije (CROSCULPTURE) / Manifestations of Modern Sculpture in Croatia: Sculpture on the Crossroads Between Socio-political Pragmatism, Economic Possibilities and Aesthetical Contemplation* (voditelj dr. Dalibor Prančević), čiji je cilj analiza modernističkoga kiparstva u XX. stoljeću, a financira ga Hrvatska zaklada za znanost.

što Šibenčani „nemarno gaze” preko spomen-ploče Radi Končaru¹, koja je bila postavljena na nogometnom stadionu na Šubićevcu, tj. što su hodali „baš preko te ploče i nemaju vremena da paze na što staju, jer je utakmica već počela ili će početi”. Istovremeno se u članku podsjećalo na riječi novinara Vladimira Kolara „u prošlom *Vjesniku u srijedu*”. Naime, ondje je pod naslovom „Nasljeđe dragocjeno i vječno” bilo govora „o mnogobrojnim spomenicima podignutim bezbrojnim herojima Revolucije širom zemlje”. Sada su se uz čitatelje *Vjesnika* i oni *Šibenskoga lista* mogli upoznati s razmišljanjima o „funkciji spomenika”, a u članku se upozoravalo da „sjećanja blijede” i da će „generacije učesnika otići”. Tražilo se „neumrlo predanje u mramoru i bronci, u pisanoj riječi, u pjesmama narodu, u dokumentima, u putokazima [...]”²

Otrilike u isto vrijeme, kao što možemo vidjeti iz građe fonda koji je nastao na temelju djelovanja Saveznoga sekretarijata za obrazovanje i kulturu u glavnom gradu tadašnje Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), brižno su se i u kancelarijama vlade u Beogradu čuvali isječci novinskih članaka sličnoga sadržaja. I u saveznoj jugoslavenskoj administraciji, koja se bavila pitanjima koja su se ticala partizanskih spomenika, očito su se čitali i čuvali takvi tekstovi. Možemo pretpostaviti da je tako i članak iz *Vjesnika* „Tito o kulturi i umjetnosti” dospio u spomenuti fond. Svoje je mjesto valjda našao među molbama za financiranje spomenika, raznim elaboratima i ostalim spisima jer je mogao poslužiti kao vrijedan putokaz u poslu i dobrodošla smjernica s najvišega mjesta. Usto je taj članak lijep primjer kulta ličnosti druga Tita. Započinje rečenicom:

„Poznato je da se drug Tito interesira za sve grane umjetnosti: prati izdavačku djelatnost i ne propušta da pročita dobru knjigu, rado odlazi u kazalište, redovno gleda film, zanimaju ga slikarstvo i skulptura [podcrtao A. J.], voli muziku. [...] Na putu harmoničnog socijalističkog razvitka, i u teoriji i u praksi, nikada nije izostajala briga i o kulturnom uzdizanju radnih ljudi naše zemlje. [...] S tim u vezi drug Tito je na VI kongresu SKJ rekao: ‘Za pravilan i uspješan razvoj socijalizma potrebno je da civilizacija i socijalistička kultura idu naprijed. Visoki stepen materijalne kulture i društvenog razvoja zahtijeva i visoki stepen svestrane duhovne kulture. Samo kad je to usklađeno, onda imamo pravilan razvoj društvenog preobražaja.’”³

¹ U članku *Šibenskoga lista* navodi se kao tekst na spomen-ploči: „RADE KONČAR SEKRETAR CK KP HRVATSKE HEROJSKI STJEGONOŠA NARODNE REVOLUCIJE NA OVOM MJESTU PAO JE SMRČU HRABRIH STRIJELJAN 21. SVIBNJA 1942. ZLOČINAČKIM METKOM FAŠIZMA.”

² N. N., „Spomenici su prošlost i budućnost”, *Šibenski list. Organ Socijalističkog saveza radnog naroda kotara Šibenik* (Šibenik), 7. 11. 1962., 5. U sličnom tonu još je članak na prethodnoj stranici upozoravao: „Propadaju spomenici kulture” te da „nedavno osnovan Zavod za zaštitu spomenika kulture [...] još uvijek nije započeo rad”. Nadalje se isticala „činjenica” da su „mnogi spomenici kulture ugroženi”.

³ SR-AJ-318, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu, Klasifikaciona grupa: kultura, podgrupa: likovna umetnost, godina: 1954-1967, br. j. opisa: 217, br. fasc. 153.

Za vrijeme socijalističke Jugoslavije podignut je iznimno velik broj „socijalističkih spomenika”, a brojni kipari i drugih umjetnici u tome su sudjelovali sa svojim ostvarenjima. Pritom povjesničari umjetnosti ističu da pedesete godine XX. stoljeća označavaju granicu na kojoj se lome stare i rađaju nove koncepcije hrvatskoga kiparstva.⁴ Među važnije spomenike i njihove tvorce⁵ tijekom socijalističke Jugoslavije ubrajaju se: Antun Augustinčić⁶, Borka Avramova⁷, Vojin Bakić⁸, Stojan Batič⁹, Ana Bešlić¹⁰, Bogdan Bogdanović¹¹,

⁴ Usp. poglavlja „Pedesete ili projekt emancipacije i raznolikosti hrvatskoga kiparstva” i „Nove tendencije (1961-1973)” u monografiji ŠIMAT BANOVA, *Hrvatsko kiparstvo*, 61-82 i KOLEŠNIK, „Hrvatska spomenička skulptura”, 187-201.

⁵ Slike većega broja spomenika mogu se naći u svojevremenim fotomonografijama kao što je PETKOVIĆ, *Spomenici revolucije* i na raznim internetskim stranicama, gdje su dostupni i popisi važnijih spomenika, primjerice na stranici „Partizanski spomenici”.

⁶ Usp. „Zahvalnosti Crvenoj armiji” (1947.), spomenik postavljen u Memorijalnom kompleksu „Batinska bitka”; „Maršal Tito” (1946.), izliven u nekoliko primjeraka, koji su postavljeni u Kumrovcu ispred rodne kuće Josipa Broza Tita (1948.), Titovu Velenju (1977.), Muzeju Prve proleterske brigade u Rudom, u dvorištu Muzeja istorije Jugoslavije (ispred Kuće cvijeća) i na još nekoliko mjesta; „Nošenje ranjenika” (1952.), izliven u nekoliko primjeraka, koji su postavljeni u Livnu (1952., nazivan i „Spomenik palim borcima”), Imotskom, Vukovaru, na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu (1953.), u Derventi (1966., u malo izmijenjenom obliku), Krapinskim Toplicama (1973.) i na Medicinskom fakultetu u Zagrebu (1983.); „Crvenoarmejac” (1954.), postavljen na Groblju oslobođilaca Beograda u Beogradu (1961.) – nalazi se i na Banj brdu (prije *Šehitluci*) kod Banje Luke; „Tuđe nećemo – svoje ne damo” (1964.) na Visu; „Ustanku” (1965.), podignut u Sisku; „Vladi Zečeviću” (1973.), postavljen u Loznici.

⁷ „Spomenik pobjedi” (1961., poznat i pod imenom „Žena borac”), postavljen u Tetovu.

⁸ „Poziv na ustanak” (1946.), izliven u tri primjerka, koji su postavljeni u Spomen-parku Borik u Bjelovaru (1947., poznat i pod nazivom „Bjelovarac”), u Beogradu ispred Muzeja „4. juli” i u Vojnom muzeju u Beogradu; „Palim borcima” (1947.), podignut u Kolašinu; „Pred streljanje” (1955., poznat i pod nazivom „Gudovčan”), postavljen u Gudovcu; „Ivanu Goranu Kovačiću” (1960.), postavljen u Lukovdolu; „Spomenik narodnom heroju Stjepanu Filipoviću” (1960.), podignut na brdu Vidrak kod Valjeva; „Revoluciji” (1968., poznat i pod nazivom „Spomenik pobjedi naroda Slavonije”), podignut u Kamenskoj; skulpture u Spomen-parku Dotršćina kod Zagreba (1968.), gdje je autor centralnoga spomenika „Palim žrtvama” i još 6-7 skulptura koje su ondje postavljene; spomenik na Petrovoj gori (1981.), podignut na najvišem vrhu, Velikom Petrovcu, posvećen Narodnooslobodilačkoj borbi i žrtvama fašističkoga terora na Kordunu.

⁹ „Palim borcima” (1958.), postavljen u Donjem Logatecu; „Borisu Kidriču” (1963.), podignut u Mariboru; „Dražgoškoj bici” (1977.), podignut kod Dražgoša. Stojan Batič autor je skulptura boraca, Boris Kobeta autor arhitektonske strukture spomenika, a Ive Šubic autor mozaika na spomeniku.

¹⁰ „Strijeljanim partizanima” (1961.), podignut kod Partizanskih Voda. Posvećen strijeljanim partizanskim ranjenicima u studenom i prosincu 1941. godine. U izgradnji spomenika sudjelovala je i Jovanka Jeftanović.

¹¹ „Židovskim žrtvama fašizma i palim borcima” (1952.), postavljen na Židovskom groblju u Beogradu; Spomen-groblje u Sremskoj Mitrovici (1960.); „Mogila nepobedenih” (1961.), postavljen u Spomen-parku Revolucije u Prilepu; Spomen-park Slobodište (1964.) na brdu Bagdala kod Kruševca; „Partizanska nekropola” (1961./65.), partizansko spomen-groblje u Mostaru; „Kameni cvijet” (1966.), memorijalni kompleks Jasenovac; „Spomenik Revolucije” (1964./71.), postavljen u Leskovcu; „Palim borcima Revolucije” (1973./75.), postavljen u Vlasotincu; Spomen-kompleks „Palih boraca Revolucije” (1974.) kod Štipa; Spomen-park Dudik (1980.) kod Vukovara; Spomen-park „Borbe i pobjede” (1970./80.) kod Čačka; Spomen-park „Popina” (1978./81.) kod Trstenika, posvećen borcima Kraljevačkoga partizanskog odreda poginulima u borbi s Nijemcima 13. listopada 1941. godine.

Stevan Bodnarov¹², Janez Boljka¹³, Branko Bon¹⁴, Lojze Dolinar¹⁵, Drago Đurović¹⁶, Nandor Glid¹⁷, Jordan Grabuloski¹⁸, Ante Gržetić¹⁹, Boris Kalin²⁰, Zdenko Kalin²¹, Marijan Kocković²², Zdenko Kolacio²³, Frano Kršinić²⁴, Boš-

¹² „Spomenik narodnom heroju Janku Čmeliku” (1949.), postavljen u Staroj Pazovi; biste Đure Đakovića, Ivana Milutinovića i Ive Lole Ribara (1949.) na „Grobnici narodnih heroja” u Beogradu na Kalemegdanu; „Spomenik streljanima u Jajincima” (1951.), postavljen u Spomen-parku Jajinci u Jajincima kod Beograda; „Partizanski kurir” (1955.), izliven u nekoliko primjeraka, koji su postavljeni ispred kuće u kojoj je održano savjetovanje Glavnoga štaba u Stolicama kod Krupnja (1955.), ispred Sportskoga centra „Šumice” u Beogradu i dr.

¹³ „Spomenik borcima Gorice i Beneškog kraja” (1962.), postavljen u Goriškim Brdima; „Taočima i borcima” (1965.), postavljen u Žalama kod Ljubljane. U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Feđa Košir.

¹⁴ „Palim borcima” (1963.), postavljen u Žabljaku.

¹⁵ „4. prosinac” (1953.), podignut u Prijepolju. Posvećen je borcima poginulima u Prijepoljskoj bitci 4. prosinca 1943.; „Streljanim rodoljubima” (1955.), postavljen u Kraljevu; „Revoluciji” (1961.), postavljen u Kranju.

¹⁶ „Partizanu-borcu” (1957.) na brdu Gorica u Podgorici (tada Titogradu). U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Vojislav Đokić. „Palim borcima” (1959.), podignut u Danilovgradu; „Streljanim omladincima” (1959.), podignut u Lazinama kod Danilovgrada. U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Vojislav Đokić. „Palim borcima” (1960.), podignut u Pljevljima. U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Mirko Đokić.

¹⁷ „Palim borcima u NOR-u” (1953.), podignut u Trebinju; „Balada o vešanima” (1967.), postavljen u Subotici; „Sto za jednog” (1980.), postavljen u Spomen-parku „Kragujevački oktobar” u Kragujevcu.

¹⁸ Mauzolej „Palih boraca i žrtava fašizma” (1954.), podignut u Kičevu; „Palim borcima” (1958.), podignut kod Belčišta; Memorijalni kompleks „Butel” (1961.) u Skopju. U izgradnji je sudjelovao i arhitekt Dušan Pecovski. „Streljanim omladincima” (1962.), podignut u Vataši; spomenik „Ilinden” (1974., poznat i pod nazivom „Makedonium”), podignut u Kruševu. Posvećen je palim borcima Ilindenskoga ustanka i Narodnooslobodilačke borbe. U izgradnji spomenika sudjelovala je i Iskra Grabuloska.

¹⁹ „Spomenik bola i prkosa” (1959.), postavljen u Spomen-parku „Kragujevački oktobar” u Kragujevcu. Posvećen je narodnoj heroini Jugoslavije Nadi Naumović, jedinjoj ženi strijeljanjoj tijekom masovnoga strijeljanja u Kragujevcu u listopadu 1941. godine. „Otpora i slobode” (1966.), postavljen u Spomen-parku „Kragujevački oktobar” u Kragujevcu; „Majci i kćerkama” (1967.), postavljen u Topoli. Posvećen je narodnoj heroini Jugoslavije Darinki Radović i njezinim kćerima Radmili i Stanki, koje su četnici ubili u svibnju 1943. u Rajkovcu kod Topole.

²⁰ „Gramozna jama” (1947.), postavljen u Ljubljani; „Grobnica narodnih heroja” (1952.), podignuta u Ljubljani. U izgradnji je sudjelovao i arhitekt Edo Mihevc. „Palim borcima i taočima” (1949.), postavljen u Begunjama. U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Edo Ravnikar.

²¹ „Palima na Urhu” (1955.), postavljen na Urhu kod Ljubljane; „Spomenik narodnom heroju Borisu Kidriču” (1960.), postavljen u Ljubljani; „Pionirima palim u NOB-u” (1962.), postavljen u Ljubljani.

²² „Palim borcima” (1955.), postavljen u Gacku; „Palim borcima i žrtvama fašizma”, postavljen u Glamoču.

²³ „Spomen-kosturnica Vladimira Gortana” (1952.), podignuta u Bermu. U izgradnji je sudjelovao i arhitekt Zdenko Sila. „Žrtvama fašizma” (1963.), postavljen u Kamenskom Vučjaku.

²⁴ Spomenik „Streljanje talaca” (1951.), postavljen u Zagrebu. Posvećen je žrtvama fašizma strijeljanim u Maksimiru, Dotršćini i Rakovu Potoku. „Palim borcima” (1953., poznat i pod nazivom „Ranjeni kurir”), izliven u nekoliko primjeraka, koji su postavljeni na Visu, u Bakru i u Muzeju istorije Jugoslavije u Beogradu; „Ustanku” (1954.), posvećen palim borcima i žrtvama fašizma kotara Sisak, izliven u nekoliko primjeraka, koji su postavljeni na Trgu slobode u Sisku, u Spomen-šumi Brezovica, na mjestu osnutka Prvoga sisačkoga partizanskog odreda; „Josipu

ko Kućanski²⁵, Đorđe Andrejević Kun²⁶, Bogoljub Kurpjel²⁷, Janez Lenasi²⁸, Svetislav Ličina²⁹, Mirko Ostoja³⁰, Tomislav Ostoja³¹, Kosta Angeli Radovani³², Vanja Radauš³³, Rajko Radović³⁴, Ivan Sabolić³⁵, Jakob Savinšek³⁶, Jovan Soldatović³⁷, Rade Stanković³⁸, Ratimir Stojadinović³⁹, Slobodan Stojanović⁴⁰, Sreten Stojanović⁴¹, Vojin Stojić⁴², Slavko Tihec⁴³, Luka Tomanović⁴⁴, Drago Tr-

Brozu Titu” (1961.), postavljen na Trgu partizana u Titovu Užicu povodom dvadesetogodišnjice ustanka.

²⁵ Spomenik „Bitke za ranjenike” (1978.), podignut na Makljenu kod Prozora. Posvećen borcima poginulima u bitci za ranjenike tijekom Četvrtе neprijateljske ofenzive u ožujku 1943. godine.

²⁶ „Spomenik-mozaik Revoluciji” (1957.), postavljen u Ivanjici. U izgradnji spomenika sudjelovali su i Nada Hude, Miloš Gvozdenović i Ljuba Lah.

²⁷ „Prvoj proleterskoj brigadi” (1961.), podignut u Rudom, gdje je 21. prosinca 1941. osnovana Prva proleterska brigada.

²⁸ „Prekomorskim brigadama” (1965.), podignut u Ilirskoj Bistrici.

²⁹ „Palim borcima” (1961.), podignut na spomen-groblju palih boraca NOB-a u Prištini. U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Prvoslav Janković.

³⁰ „Palim borcima” (1956.), podignut u Bileći; „Ivi Loli Ribaru” (1961.), postavljen u Suhom Polju.

³¹ „Palim borcima Ciglenice” (1972.), podignut u Zagrebu.

³² „Spomenik Ustanka u Drežnici” (1949.), postavljen u Drežnici; „Radi Končaru i drugovima” (1961.), podignut u Spomen-parku Šubićevac u Šibeniku u spomen na Radu Končara i ostalih 25 antifašista koje su u parku Šubićevac strijeljali talijanski fašisti 22. svibnja 1942. godine. U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Zdenko Kolacio. „Revoluciji” (1962.), postavljen u Kumanovu.

³³ „Ustanku” (1950.), podignut u Puli; „Ustanku naroda Hrvatske 1941” (1951.), postavljen u Srbu; „Žrtvama fašizma” (1956., poznat i pod nazivom „Vješala”), posvećen žrtvama fašizma u logoru Jadovno, podignut u gospičkom Jasikovcu.

³⁴ „Kрила galebova” (1962.), podignut u Podgori. Posvećen je osnivanju Partizanske mornarice 1942. godine.

³⁵ „Husinskim rudarima” (1956.), postavljen u Tuzli. Posvećen je husinskim rudarima poginulima u Husinskoj buni 1920. i Narodnooslobodilačkoj borbi 1941. – 1945. godine. „Tri pesnice” (1963.), postavljen u Spomen-parku Bujanj kod Niša.

³⁶ „Taocu” (1953.), postavljen u Novom Mestu; „Palim borcima” (1959.), postavljen u Kvasici.

³⁷ „Streljanim rodoljubima” (1962.), postavljen u Žablju; „Žrtvama racije” (1971.), postavljen u Novom Sadu.

³⁸ Spomen-reljef „Oslobodiocima Beograda” (1954.), postavljen na Groblju oslobodilaca Beograda u Beogradu.

³⁹ „Palim borcima i žrtvama fašizma” (1955.), podignut u Gornjem Milanovcu.

⁴⁰ „Ustanku” (1977.), postavljen u Paraćinu. U izgradnji je sudjelovao i arhitekt Radimir Prokić.

⁴¹ „Sloboda” (1951.), postavljen na Iriškom vencu na Fruškoj gori; „Ustanku” (1952.), podignut u Bosanskom Grahovu; Mauzolej „Palih boraca i žrtava fašizma” (1957.), podignut u Kumanovu.

⁴² „Palim borcima” (1963.), podignut u Petrovcu na Moru; „Kosmajskom NOP odredu” (1982.), podignut na vrhu planine Kosmaj i posvećen borcima Kosmajskoga partizanskog odreda.

⁴³ „Pohorskom bataljonu” (1959.), postavljen kod Osankarice na Pohorju; „Narodnooslobodilačkoj borbi” (1975.), podignut u Mariboru.

⁴⁴ „Palim borcima i žrtvama fašizma” (1954.), podignut u Herceg-Novom. U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Nikola Dobrović. „Palima za slobodu” (1954.), podignut u Kotoru. U izgradnji spomenika sudjelovao je i arhitekt Vojislav Đokić.

šar⁴⁵, Vojislav Vujisić⁴⁶, Šime Vulas⁴⁷, Aleksandar Zarin⁴⁸, Miodrag Živković⁴⁹ i Dušan Džamonja⁵⁰.

Već do 1961. popisima je bila obuhvaćena impozantna brojka od 14 402 spomenika i spomen-objekta na području cijele FNRJ.⁵¹ Dosadašnji rezultati istraživanja upućuju na to da su socijalistički spomenici u Jugoslaviji u prvim poratnim godinama „uglavnom bili podizani kako bi stvorili prigode za društveno sjećanje lokalnih zajednica na konkretne događaje i osobe vezane uz antifašizam i Narodnooslobodilačku borbu”, pa slijedom toga neki istraživači zaključuju da su spomenici podizani u tom razdoblju diljem čitavoga jugoslavenskog teritorija bili rezultat procesa koji se nije temeljio na nekoj osmišljenoj, jedinstvenoj državnoj politici sjećanja. Različiti izvori podržavaju tezu da su „spomenici u pravilu podizani sredstvima i na inicijativu samih lokalnih zajednica ili lokalnih vlasti”.⁵² Nadalje se čini utemeljenim zaključak da je izgradnja spomenika na lokalnoj razini fenomen koji se nikada nije potpuno mogao kontrolirati ni iz republičkih centara, a još manje iz Beograda.

⁴⁵ „Učesnicima revolucije” (1962.), postavljen u Kamniku; „Spomenik Revolucije” (1975.), postavljen na Trgu Republike u Ljubljani; „Spomenik Revoluciji” (1985.), postavljen u Spomen-parku Vukosavci kod Lopara.

⁴⁶ „Palim borcima i žrtvama fašizma” (1967.), podignut u Andrijevići.

⁴⁷ „Podhumskim žrtvama” (1970.), podignut na mjestu nekadašnjega sela Podhum kod Rijeke, čije su stanovništvo 1942. talijanski fašisti u cijelosti pobili, a selo spalili.

⁴⁸ „Otporu” (1961.), postavljen u Adi; „Palim borcima” (1965., poznat i pod nazivom „Ratnici”), postavljen u Novom Kneževcu.

⁴⁹ „Hrabrima” (1960.), postavljen na Oštroj kod Čačka. Posvećen je borcima Čačanskoga partizanskog odreda poginulima u borbi s Nijemcima 3. ožujka 1943. godine. „Palim borcima u Narodnooslobodilačkom ratu” (1961.), postavljen u Prištini; „Streljanim đacima” (1963.), postavljen u Spomen-parku „Kragujevački oktobar” u Kragujevcu; „Bici na Sutjesci” (1971.), postavljen u Dolini heroja na Tjentištu; Spomen-park „Ustanka i Revolucije” (1978.), Grahovo kod Nikšića; „Kadinjača” (1979.), postavljen u Spomen-kompleksu „Kadinjača” na Kadinjači kod Užica.

⁵⁰ „Prosinačkim žrtvama” (1960.), postavljen na Trgu prosinačkih žrtava u Dubravi (Zagreb). Posvećen je šesnaestorici antifašista koje su ustaše objesili 20. prosinca 1943.; prvi javno izložen apstraktni spomenik na području Jugoslavije. „Spomenik Revoluciji” (1967.), podignut u Podgariću u Moslavini; „Spomenik Revoluciji” (1967.), podignut na Mrakovici na planini Kozari; „Spomenik Pobjede i žrtvama” (1974.), postavljen u Memorijalnom kompleksu „Sremski front” u Adaševcima kod Šida.

⁵¹ Na području Narodne Republike Hrvatske 1961. nalazilo se 2940 spomenika (u Srbiji 2866, u Sloveniji 4035, u BiH 3574, u Makedoniji 275, u Crnoj Gori 712). Usp. SR-AJ-KPR II-2, Izvještaj centralne komisije o aktivnostima SUBNOR-a iz 1961., fond Predsednički kabinet, citirano i u: HORVATINČIĆ, „Memorijalna baština”, 99.

⁵² Usp. HORVATINČIĆ, „Formalna heterogenost spomeničke skulpture”, 89. Ona upozorava na „kaotično stanje na koje nailaze službena tijela koja se od kasnih pedesetih godina sustavno bave popisivanjem, evaluacijom i održavanjem spomenika”. SR-AJ-297, kut. 80: Sednica Saveta za negovanje tradicija NOB pri Saveznom odboru SUB NOR Jugoslavije, 14. 1. 1966.

Od 1952. do 1963. tijelo koje je osnovao Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) pod nazivom Odbor za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta iz Narodnooslobodilačkog rata⁵³ imalo je zadatak organizirati obilježavanje i očuvanje sjećanja na događaje i datume koji su se u kontekstu tadašnje službene ideologije smatrali relevantnima.⁵⁴ Odbor je financiralo Savezno izvršno vijeće (SIV), a trebao se brinuti o uređenju tzv. „centralnih istorijskih mesta Narodne revolucije, pa tako i o podizanju centralnih ratnih memorijala”, kako Heike Karge u svojoj studiji opisuje djelatnost toga „aktera u jugoslovenskom pamćenju”. Ona ističe da se uglavnom „u javnosti ćutalo o delatnosti Odbora i to ponajpre ukazuje da je njegovo polje delovanja unapred, i sasvim svesno, bilo izuzeto iz bilo kakve javne procene ili diskusije”, što ju dovodi do, po mojem mišljenju, utemeljene i validne teze da se u socijalističkoj Jugoslaviji sjećanje nije jednostavno moglo hijerarhijski nametnuti odozgo, premda je to zasigurno bio cilj i namjera rada Odbora.⁵⁵ Također valja uzeti u obzir, što naglašava i Karge, da je u socijalističkoj Jugoslaviji potrebno razlikovati pojedine centre moći. Treba uzeti u obzir i republičke elite, koje su pokušavale „da se izbore za prerogative u tumačenju različitih vidova naracije prošlosti”. Nedvojbeno je porast samostalnosti republika vodio k diversifikaciji „zvanične ponude sećanja i u okviru nje su republičko-etničke naracije postale konkurencija opštedržavno-jugoslovenskim”.⁵⁶

Danas, nepuna tri desetljeća nakon kraja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), rasprava o „socijalističkim spomenicima” kao dijelu nasljeđa jugoslavenskoga socijalizma postala je poticajna tema istraživanja u humanističkim disciplinama, napose u kontekstu istraživanja *kulture sjećanja* odnosno *kulture pamćenja*.⁵⁷ Uočava se raširenost pojmova „sjećanje” i „pamćenje” u znanstvenom diskursu povjesničara i drugih humanističkih i društvenih znanosti.⁵⁸ Ponegdje se čak govori o tome da je nastupio „boom” u istraži-

⁵³ Na čelu Odbora bio je Aleksandar Ranković, a na mjestu sekretara, koji je operativno vodio poslove, Dragi Milenković. Među članovima su bili Spasenija Babović, Neda Božinović, Rodoljub Čolaković, Vladimir Dedijer, Osman Karabegović, Otmar Kreačić, Ivan Stevo Krajačić, Voja Leković, Ivan Maček, Miko Tripalo, Slobodan Penezić, Đuro Pucar, Vidoje Smilevski, Velimir Stojnić. Usp. SR-AJ-297, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata.

⁵⁴ Fond 297 u Arhivu Jugoslavije sadržava materijale komisija SUBNOR-a za njegovanje revolucionarnih tradicija, za međunarodnu suradnju, kao i dokumente republičkih odbora Saveza boraca te materijale kongresa, plenuma, sjednica Sekretarijata predsjedništva Saveznoga odbora SUBNORJ, Izvršnoga odbora, savjetovanja, konferencija itd., koji su korišteni u: KARGE, *Steinerne Erinnerung* (prijevod studije s njemačkoga jezika Aleksandre Kostić objavljnjen je pod naslovom *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*).

⁵⁵ KARGE, *Sećanje u kamenu*, 99-101.

⁵⁶ *Isto*, 21.

⁵⁷ Diskurs o socijalističkim spomenicima za sada se, čini se, uglavnom vodi bez većega sudjelovanja povjesničara. Izvrstan pregled daju prilozi u: STIERLI, KULIĆ, *Toward a Concrete Utopia* i PUPOVAC, ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, „Pristup socijalističkim spomenicima danas”, kao i HORVATINČIĆ, „Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj” i HORVATINČIĆ, „Prijedlog modela tematske analize”, 217-228.

⁵⁸ Usp. tekstove u: BRKLJAČIĆ, PRLENDA, *Kultura pamćenja i historija* i navedenu literaturu u: JAKIR, „Viški boj kao *mjesto sjećanja*”. Ondje su iznesena i neka promišljanja o koncep-

vanju *kulture sjećanja*, a napose su strani autori *moć sjećanja* dovodili u tijesnu vezu s raspadom socijalističke jugoslavenske države i ratovima devedesetih godina prošloga stoljeća.⁵⁹ U svakom slučaju, moglo bi se reći da su se u raznim historiografijama fenomeni individualnoga i kolektivnoga sjećanja⁶⁰ i zaborava⁶¹ počeli intenzivno istraživati, usmjeravajući proučavanja i prema različitim *mjestima pamćenja* ili *mjestima sjećanja*, kako se prevodi francuski izraz *lieux de mémoire*, za koji se smatra da ga je sustavno prvi počeo upotrebljavati francuski povjesničar Pierre Nora osamdesetih godina XX. stoljeća.⁶² U raspravi o tzv. *partizanskim spomenicima* u svim postjugoslavenskim društvima uočava se, dakako, i politička dimenzija.⁶³

Spomenici kao jedan od najvidljivijih izraza dominantnih društvenih narativa i kao *uprstoravanje nove ideologije*, kako je fenomen upečatljivo nazvala Olga Manojlović Pintar, nedvojbeno se mogu tumačiti i kao oblik borbe za vladavinu nad poviješću, što je fenomen koji opažamo u svim suvremenim društvima, a što uvijek znači i borbu za pravo na određivanje onoga što treba zapamtiti i onoga što treba zaboraviti. Interpretacijom ili reinterpretacijom prošlosti utječe se na kolektivnu memoriju, a događaji iz prošlosti reinterpretiraju se s obzirom na dominantnu politiku i ideologiju. Povijest se često tumači da bi se legitimirala određena politička pozicija u sadašnjosti, što je zasigurno bit *kulture sjećanja*, kako opravdano naglašavaju i urednici dvaju važnih zbornika na hrvatskom jeziku u kojima se radovi bave *kulturom sjećanja* i *svladavanjem prošlosti* u različitim kontekstima na području jugoistočne Europe.⁶⁴ Doista se može reći da „poruke, značenja i ideje [...]

tima kao što su „mjesto sjećanja” i „kolektivno pamćenje”. Možda bismo složeni proces stvaranja kolektivnoga sjećanja, cijeloga sustava znakova, simbola i praksi, mogli usporediti s procesom nastajanja kristala? Pri kristalizaciji se osnovne čestice slažu u prostoru stvarajući slojevit kristalnu rešetku, a historijski uvjetovano kolektivno sjećanje također nastaje i raste, tako reći, u slojevima, upotrebom simbolične i funkcionalne semantike unutar jedne komunikacijske zajednice u kojoj se stvara i dijeli ono što se smatra i propagira kao zajedničko povijesno iskustvo i što se čini kolektivno prihvatljivim i poželjnim tumačenjem prošloga.

⁵⁹ Pored spomenutih radova usp. BERGHOLZ, „The Strange Silence”; NORA, „The reason for the current upsurge in memory”; WINTER, „Notes on the memory boom”; BERLINER, „The Abuses of memory”; BET-EL, „Unimagined communities”; HERSCHER, „Points of no return”; HUYSEN, *Present pasts*.

⁶⁰ Usp. HALBWACHS, *La Mémoire Collective* i HALBWACHS, *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*.

⁶¹ Aleida Assmann u svojim radovima iznosi poticajnu teoriju o raznim oblicima individualnoga i kolektivnoga sjećanja, usp. ASSMANN, *Der lange Schatten der Vergangenheit*; ASSMANN, „Memory, Individual and Collective”; ASSMANN, *Cultural Memory and Western Civilization*. O fenomenu zaborava: ASSMANN, *Formen des Vergessens*; RIEFF, *In Praise of Forgetting*; SMITH, EMRICH, *Vom Nutzen des Vergessens*; RICCEUR, *Das Rätsel der Vergangenheit*; RICCEUR, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*; CONNERTON, *How Modernity Forgets*.

⁶² Usp. NORA, „Između sjećanja i povijesti” i NORA, „Između pamćenja i historije”. Njegovi radovi na izvornom jeziku: NORA, *Les Lieux de mémoire*, sv. 1-3; NORA, *Présent, nation, mémoire*; NORA, LE GOFF, *Faire de l'histoire*, sv. 1-3.

⁶³ Usp. KIRN, „Transformation of memorial sites”; KIRN, BURGHARDT, „Jugoslavenski partizanski spomenici”.

⁶⁴ Usp. CIPEK, MILOSAVLJEVIĆ, *Kultura sjećanja: 1918.* i CIPEK, BOSTO, *Kultura sjećanja: 1945.*

pripisane spomenicima [...] reflektiraju strukturne odnose moći kojima su u zadanom društveno-političkom kontekstu definirane politike pamćenja”.⁶⁵

Iz perspektive povjesničara, na temelju literature i izvora iz različitih fondova pohranjenih u Arhivu Jugoslavije u Beogradu⁶⁶, ovaj rad želi dati prilog raspravi o socijalističkim spomenicima prikazom nekih političkih i administrativnih mehanizama njihova financiranja unutar socijalističkoga sustava, napose ako se radilo o sredstvima kojima je raspolagao SIV, a razmatrat će se i pitanje odnosa prema spomenicima u tom razdoblju.

Ovdje prikazana kultura sjećanja govori o odnosu socijalističke države i saveznih državnih institucija, kao i drugih razina vlasti, prema spomenicima Narodnooslobodilačke borbe, a ne govori o tome kako je ona prihvaćena, ili pak nije, u pojedinim segmentima društva odnosno države. Pritom je socijalistička Jugoslavija nesumnjivo bila zemlja – kako je Snježana Koren uvjerljivo pokazala u svojoj monografiji *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945-1960*⁶⁷ – u kojoj se ulagao silan trud u oblikovanje i prenošenje određene verzije povijesti. No, kao što je poznato, ta se konstrukcija u posljednjim godinama režima i osobito u devedesetim godinama XX. stoljeća „srušila kao kula od karata”.⁶⁸ Za razliku od spomenute studije Snježane Koren, koja temeljito analizira kako su partijske i državne vlasti u Hrvatskoj i Jugoslaviji od 1945. do 1960. postupale s prošlošću i prati razne manifestacije toga postupanja kroz programske i udžbeničke narative, svakodnevne prakse, školske proslave državnih praznika i važnih datuma itd., u fokusu ovoga članka nije propitivanje složenih međusobnih veza i odnosa između političke moći i povijesnih narativa. Ovdje će primarno biti riječi o spomenicima i mehanizmima njihova financiranja, a u tom kontekstu posebna će pozornost biti posvećena „najpoznatijem partizanskom spomeniku na prostoru bivše SFRJ”⁶⁹, kako je

⁶⁵ HORVATINČIĆ, „Memorijalna baština”, 60.

⁶⁶ Za ovaj rad korišteni su neobjavljeni materijali iz fondova: SR-AJ-15, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Grupa, podgrupa: AJ 348-353, 1945-1956, br. fasc. 20; SR-AJ-297, Predsednički kabinet, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, 1947-1973; SR-AJ-318, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu, Grupa, podgrupa: Kultura – opšte 1956-1967; SR-AJ-319, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu, Klasifikaciona grupa: kultura, podgrupa: likovna umetnost, godina: 1954-1967, br. j. opisa: 217, br. fasc. 153; SR-AJ-319, Savezni savet za obrazovanje i kulturu, Klasifikaciona grupa: stručna služba, podgrupa: kultura i umetnost, br. fasc. 76 i *passim*; SR-AJ-142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, Grupa, podgrupa: Materijali sa sastanaka: predsedništva G.O., Nadzornog i I.O. Odbora i sekretarijata NF-SSRN Hrvatske, 1949-1957, 1959, br. fasc. 112; SR-AJ-218, Jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture, Grupa, podgrupa: Strogo poverljiva i poverljiva prepiska (nedostaje 1955., 1964., 1966., 1967., 1969. i 1970.), Godina 1950-1971, br. fasc. 167, Jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture, Zapisnici sa sastanaka Upravnog odbora i stručnog kolegijuma, god. 1965-1968, br. fasc. 168.

⁶⁷ Usp. KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji*.

⁶⁸ ŠIMPRAGA, „Jugoslavenski poučak”.

⁶⁹ Ovdje prema: MILOJEVIĆ, „Monumentalni svedoci istorije ničija briga”. U prilogu se prenosi izjava kipara Živkovića te se navodi „da je Tito bio prezadovoljan spomenikom, i da mu je dao neograničenu slobodu u radu. Seća se i svečanog otvaranja spomenika u društvu Tita, njegove supruge Jovanke, Branka Mikulića i Hamdije Pozderca”.

često nazivan, spomeniku „Bitka na Sutjesci” kipara Miodraga Živkovića na Tjentištu iz 1971. godine.

Prvi dokumenti u kojima se spominju spomenici u građi Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ potječu već iz proljeća 1945. godine. Molba koju je uputio „Odbor za podizanje spomenika izginulim crvenoarmejcima iz sela Veliki Izvor kod Zaječara” nosi datum 18. lipnja 1945. i nečitljivo je potpisana „po ovlaštenju ODBORA” (velika slova i ortografija ovdje i u sljedećim citatima uvijek kao u izvorniku).⁷⁰ U njoj se kaže da će „Narod ovoga kraja” biti „zahvalan Pretsedništvu AVNOJa ako izvoli udostojiti nas svoje pažnje, da ovu našu skromnu svečanost uvećava prisustvom svoga predstavništva”. Odbor se obraća „Pretsedništvu AVNOJa Beograd” i u svojem dopisu iznosi da „građani sela [...] u znaku pažnje prema poginulim herojima Crvene Armije podižu SPOMENIK ZAHVALNOSTI. [...] Ovaj SPOMENIK pričaće pokoljenima o herojskim podvizima Crvenoarmejaca, koji su svojom plemenitom krvlju natopili našu svetu zemlju i time učvrstili temelje našem bratstvu i slovenskoj solidarnosti. Svečanost otkrivanja SPOMENIKA obaviće se na dan 25. VI. u 10 čas. pre podne. S.F.-S.N.” Na dnu dopisa rukom je napisano s datumom „23/VI.45” da AVNOJ „neće slati izaslanika na svečanost”. Naime, broj takvih i sličnih svečanosti na kojima su se očekivali najviši funkcionari nove vlasti uvelike je nadilazio mogućnosti vlasti i administracije koja se ustrojavala u Beogradu. Način na koji su se i građani pozivali na takve događaje vidi se iz teksta plakata formata A3, koji se također čuva u fondu Prezidijuma Narodne skupštine:

„Selo VITANOVAC sreza ŽIČKOG koje se nalazi nedaleko od Kraljeva na putu za Kragujevac, zapamtilo je herojsku i nadčovečansku borbu koja se vodila na njegovom terenu u danima kada je trebalo krvoločnom neprijatelju učiniti kraj. Stanovništvo ovoga sela zadivljeno herojskim držanjem u borbi svoje braće Crvenoarmejaca – njihovom ratnom taktikom i veštinom – njihovim nesebičnim požrtvovanjem za slobodu svoga naroda, čuva ovu uspomenu živo u svom srcu. Kako bi ova uspomena ostala kao tradicija koju je već narod ovoga kraja kroz svoju dušu i maštu opevao i preradio to je stanovništvo ovoga kraja, da bi ovekovečilo sećanje na 22 palih heroja Crvenoarmejaca u ovoj okolini, podiglo SPOMENIK u znak zahvalnosti i ljubavi prema našim herojima na kome će se buduća pokolenja napajati ljubavlju prema Sovjetskom Savezu, učiti kako se hrabro gine za slobodu i čast svoje domovine i dobro svoga naroda. Dana 9-VI (na prvi dan duhova) t.g. obaviće se svečano otkrivanje spomenika. Umoljavate se da Vašim prisustvom uvećate istorijsku svečanost ovoga kraja. Živela naša F.N.R.J. Odbor za podizanje spomenika palim Crvenoarmejcima s. Vitanovac, srez žički okrug čačanski.”

Na inicijativu odbora Narodnoga fronta podizani su tada brojni takvi spomenici,⁷¹ o čemu svjedoče i brojni pozivi „Predsedništvu privremene Na-

⁷⁰ SR-AJ-15, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Grupa, podgrupa: AJ 348-353, 1945-1956, br. fasc. 20.

⁷¹ Usp. MANOJLOVIĆ PINTAR, *Arheologija sećanja, spomenici i identiteti*; MANOJLOVIĆ PINTAR, „Uprostoravanje ideologije”; MANOJLOVIĆ PINTAR, „Široka strana moja rodnaja’

rodne skupštine u Beogradu” u kojima su se „dragi drugovi” redovito pozivali na svečano otkrivanje, kao u dopisu Odbora iz Velike Plane od 22. kolovoza 1945., u kojemu se naglašava da su „u mnogim mestima podignuti veoma lepi spomenici”. No, razumije se, nisu nicali samo spomenici crvenoarmejcima. Primjerice, dopis „Mesnog izvršnog odbora Narodnog fronta Novi Žednik” od 20. studenog 1947. upućen „Prezidijumu Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije” doima se tipičnim za taj prvi val podizanja spomenika nakon rata:

„Naša mala kolonija, Novi Žednik, srez Subotica, broji svega 2000 stanovnika. Ona je dala 90 palih boraca za slobodu i čast naših naroda. Sem toga ona danas ima 2 generala i 60 viših i nižih oficira u Titovoj Armiji, a skoro celo selo je uzelo učešća u Narodno-Oslobodilačkoj borbi, a i danas učestvuje u izgradnji i obnovi naše nove Otadžbine. Naš Narodni Front je podigao spomenik palim borcima i žrtvama fašizma, uz pomoć i aktivno učešće svih svojih članova. Dug prema palim drugovima nam nalaže da Vas pozovemo na, za nas, historijski dan otkrivenja spomenika 30 novembar ove godine. Svečanost će se obaviti u 11 časova. Očekujući Vas, mi Vas pozdravljamo: SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!” U potpisu „Sekretar Kmezić Petar, Predsednik Ivanović Stanko”.

Kako je protjecalo svečano otkrivanje spomenika možemo iščitati, primjerice, iz dopisa „sekretara i predsednika Okružnog odbora Narodnog Fronta za severni Banat od 25. Jula 1946.”, u kojemu je i razrađeni protokol koji je poslan drugovima u „Prezidijumu” uz poziv da prisustvuju „na dan 4. avgusta 1946 godine svečanoj predaji spomenika javnosti u Petrovgradu”. I taj se spomenik podizao „u spomen palim žrtvama u toku četverogodišnje borbe od fašističkog terora” i drugovi su bili pozvani „da pošalju svoga delegata”. Bio je predviđen sljedeći program:

„I. 3. avgusta 1946 godine uveče u 21 časova svečana komemorativna akademija, sa sledećim programom: 1/ Uvertira; izvodi vojni orkestar. 2/ Referat drži drug Djura Jovanović ‘Mića’ sekretar Okružnog odbora Narodnog fronta. 3/ Posmrtni marš; ‘Vi padoste žrtvom...’ izvodi hor grada Petrovgrada. 4/ Dve recitacije od Vladimira Kolarevog. 5/ Četvrti čin iz Najezde od Leonida Leonova izvodi Narodno pozoršte Toša Jovanović. 6/ Internacionala; izvodi hor grada Petrovgrada. [...] II. 4. avgusta 1946 godine u 9 časova pre podne održaće se svečano predavanje spomenika javnosti. Napominjemo da se ovaj spomenik podiže u spomen palim žrtvama u toku četverogodišnje borbe, a kojih ima oko 800, na dan 31 jula streljano je 90 među kojima i Narodni Heroj Sonja Marinković. U isto vreme molimo Prezidijum Narodne skupštine Narodne Republike Srbije, da nas izvesti da li će te poslati i koga će te poslati kao svoga pretstavnika i govornika. Isto tako Vas molimo da nas obavestite kada će delegat stići u Petrovgrad da bi smo ga mogli sačekati i smestiti. Smrt fašizmu – Sloboda narodu!”

Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944 – 1954”; МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР, „(Не)видљива места сећања, споменици црвеноармејцима у Србији”.

Drugi val podizanja spomenika može se ilustrirati na primjeru spomenika „Narodnom heroju Radi Končaru” u krugu Tvornice električnih strojeva „Rade Končar” u Zagrebu. I u tom slučaju „Prezidijum Narodne skupštine FNRJ” zaprimio je dopis, datiran 21. veljače 1952., „Odbora za podizanje spomenika Narodnom heroju Radi Končaru” pri poduzeću „Rade Končar”. Sekretar Odbora, Dragutin Škrgeć, istaknuo je:

„Radnički savjet poduzeća ‘Rade Končar’ [...] na svojoj redovnoj sjednici dne 24. X. 1951- g. zaključio je, da se u poduzeću ‘Rade Končar’ podigne spomenik Narodnom heroju Radi Končaru. Osnovni motivi koji su rukovodili Radnički savjet pri donošenju ovakove odluke su bili, da je Narodni heroj Rade Končar radio od 1936.-1940. g. u bivšem poduzeću ‘Siemens’ d.d. (na čijem se mjestu danas nalazi novoizgrađena tvornica, koja nosi njegovo ime) kao strojobravar i da je za čitavo vrijeme svog rada u navedenom poduzeću bio organizator i rukovodilac svih revolucionarnih akcija radnika u borbi sa poslodavcima. Isto tako kod donošenja odluke Radnički savjet se rukovodio i time, da je Rade Končar bio politički sekretar CKKPH i jedan od organizatora oružanog ustanka u Hrvatskoj, te je kao takav strijeljan 27.V. 1952.g. [očita greška, misli se na 1942., op. A. J.] od talijanskih fašista u Šibeniku. Podizanjem spomenika Narodnom heroju Radi Končaru čitav kolektiv ‘Rade Končar’ na čelu sa Radničkim savjetom daje zahvalnost tom velikom revolucionaru, a preko njega i svima onima koji su poginuli za slobodu koju svi mi danas uživamo. Spomenik će biti podignut u samoj tvornici ‘Rade Končar’, a izrađuje ga kipar-akademik Vanja Radauš. Visina spomenika zajedno sa postamentom iznositi će cca 6 metara. Statua će biti izlivena u bronci, a postament izrađen u bijelom istarskom mramoru. Po predračunu spomenik stoji cca 1,600.000.- din. Poduzeće ‘Rade Končar’ daje za gradnju spomenika 300.000.- din. iz fonda rukovodstva. Dobrovoljnim prilozima radnika i službenika skupiti će se cca. 800.000.- din. Kako se ovdje radi o podizanju prvog spomenika Narodnom heroju Radi Končaru u našoj zemlji, a osim toga ovo je i prvi slučaj da jedna tvornica podiže spomenik Narodnom heroju, molimo Vas da i Vi sa Vaše strane date neki doprinos, kako bi mogli forsirati radove koji su već u toku, jer spomenik namjeravamo svečano otkriti na dan ustanka u Hrvatskoj, t.j. 27. VII. 1952. g. U prilogu Vam dostavljamo slike makete spomenika i virmanski nalog, te Vas molimo, da nam novac doznačite na adresu: Odbor za podizanje spomenika Narodnom heroju Radi Končaru pri poduzeću ‘Rade Končar’, Zagreb Narodna banka FNRJ. Filijala Zagreb br. 405.656.415 SMRT FAŠIZMU-SLOBODA NARODU.”

Tada se u dokumentima saveznih tijela koji su pregledani za ovaj rad prvi put pojavljuje i pitanje financiranja spomenika, što će u idućim godinama biti čest predmet sporenja, osobito za spomenike za koje se smatralo da su od „općejugoslavenskog značaja”, što je zadavalo dosta muka raznim tijelima vlasti, pa tako i raznim ministarstvima, primjerice Saveznom savjetu za obrazovanje i kulturu.⁷²

⁷² SR-AJ-319, Savezni savet za obrazovanje i kulturu, Klasifikaciona grupa: stručna služba, podgrupa: kultura i umetnost, br. fasc. 76.

U literaturi se opravdano ističe da u prvim poslijeratnim desetljećima lokalne zajednice nisu samo inicirale podizanje spomenika nego su se morale pobrinuti i za njihovo financiranje. Prema raspoloživim podacima, u Hrvatskoj je „samo 1951. godine preko regionalnih boračkih saveza od stanovništva sakupljeno 56 miliona dinara za podizanje spomenika i uređivanje grobova iz rata”.⁷³ Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, čini se da su općine pedesetih godina mahom postavljale spomenike koji su se uglavnom orijentirali „prema tradicionalnim formama za čuvanje sjećanja na poginule u ratu”. U do sada najsvetnijoj studiji koja se bavila tom tematikom stoga se ističe da su lokalni spomenici i drugi oblici sjećanja pedesetih godina bili usmjereni „na gubitak ljudi u ratu, bilo da su to bili pali borci ili žrtve fašističkog terora”. Taj fokus služio je „i kao izraz žalosti za mrtvima, a ne patetičnoj apoteozni ratnog stradanja, (i) objašnjava kvantitet memorijalnih objekata i novčanu podršku za njihovu izgradnju”.⁷⁴

Činjenica je da je početkom šezdesetih godina u Hrvatskoj od 2700 memorijalnih objekata koji su bili povezani s „Narodnooslobodilačkim ratom” bilo oko 1800 spomen-ploča, odnosno dvije trećine tih objekata bile su posvećene sjećanju na *pale borce i žrtve fašističkog terora*. Prema tome se čini utemeljenim zaključak da su u „centru lokalnih memorijalnih praksi bili mrtvi i žalost zbog njihovog stradanja”, a u mnogo manjoj mjeri „revolucionarna, socijalistička vizija”.⁷⁵ U dokumentu iz Hrvatske koji se početkom šezdesetih godina bavio „značajnim ličnostima i događajima iz historije jugoslovenskih naroda” povodom priprema republičkoga zakona o podizanju spomenika iznosi se kritika da „uopće nemamo obilježja za Parišku komunu, Oktobarsku revoluciju i sl.”, a analiza koju je početkom šezdesetih naručio Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije konstatira da su do toga trenutka u cijeloj Jugoslaviji Lenjinu bila posvećena samo tri memorijalna objekta, i to u Srbiji, a Marxu i Engelsu u cijeloj zemlji nijedan.⁷⁶ No, ovdje nećemo pratiti kako se namjeravalo usmjeriti poželjno sjećanje na „revoluciju” i njezine aktere, nego ćemo pokušati iznijeti neke značajke financiranja spomenika iz saveznih sredstava. I prije i nakon donošenja novih zakona koji su regulirali materiju spomenika i propisivali stvaranje komisija⁷⁷ financijske

⁷³ KARGE, *Sećanje u kamenu*, 46.

⁷⁴ *Isto*, 47. Oslanja se na Izvještaj Glavnoga odbora SUBNOR-a za 1957. godinu.

⁷⁵ *Isto*, 47 i 49. Aleksandar Ranković iznio je u svojem referatu na Četvrtom kongresu Saveza boraca 1961. podatak da se među 14 400 ratnih spomenika „samo 184 objekta mogu shvatiti kao spomenici podignuti u slavu revolucionarnog radničkog pokreta”, što upućuje na svojevrsno zanemarivanje aspekta koji se u službenoj ideologiji nazivao „socijalistička revolucija”. Usp. Referat Ranković, 4. kongres SUBNORJ, 28. 6. 1961., Hrvatski državni arhiv, 1241/2, 1961, kut. 287, b.b.: 33, ovdje citirano prema: KARGE, *Sećanje u kamenu*, 84.

⁷⁶ Usp. Podaci o spomen-obilježjima NOB i radničkog pokreta u Hrvatskoj, 1959, Hrvatski državni arhiv, 1241/2, 1960, kut. 285, b.b. i Informacije o dosadašnjem obilježavanju značajnih ličnosti i događaja naroda Jugoslavije u NRH, 1962, HR-MK, b.b., ovdje prema: KARGE, *Sećanje u kamenu*, 85 i 86.

⁷⁷ Usp. Zakon o podizanju spomenika historijskim događajima i ličnostima iz 1968. te Zakon o uređivanju spomenika radničkom pokretu, NOB-e i NOR-a od nacionalnog značaja

implikacije često nisu bile do kraja jasne, posebno kada se radilo o spomeniku za koji je trebalo odrediti ima li općedržavno značenje. Kada bi lokalne molbe stizale SIV-u u Beograd, redovito se u odgovorima postavljalo pitanje „koliko bi od toga došlo na teret Saveznog izvršnog veća i odakle bi obezbudili ostatak sredstava”⁷⁸

Način na koji se tražio novac od, kako je rečeno u dokumentu, „Izvršnog vijeća FNRJ”, pokazuje, primjerice, i dopis „Saveza boraca NOR-a – Gradski odbor” iz Opatije od 13. kolovoza 1953. godine:

„Ova organizacija poduzela je akciju, da uz podršku i pomoć ostalih masovnih organizacija, ustanova i privrednih poduzeća, te mještana, podigne spomenik palim borcima za slobodu. Opatija je u toku višegodišnje fašističke okupacije, kasnije u toku Narodno-oslobodilačkog rata u žrtvama fašističkog terora, te gubicima u borcima, podnijela mnogobrojne žrtve za oslobodjenje tj. do konačnog prisajedinjenja narodnoj zajednici FNRJ. Ovim žrtvama naši narodi duguju mnogo, a napose mještani Opatije, pa je s tog stanovišta poduzeta akcija, podizanje spomenika u znak zahvalnosti i uspomene na njih, a ova organizacija poduzima sve, da do ostvarenja ove zamisli što skorije dodje. Međutim, Opatija po svom privrednom i turističkom značenju zauzima posebno mjesto, kako kod nas, tako i u svijetu, a tim u vezi podizanje spomenika skopčano je sa većim materijalnim izdacima, jer bi taj spomenik po svom simboličnom značenju i umjetničkoj vrijednosti trebao biti na visini, dok izvori novčanih sredstava samih mještana, poduzimanjem raznih akcija raznih načina i oblika, ne daju garanciju, da se ova časna zamisao što skorije provede u djelo. S toga se obraćamo na Vas, da nas u ovoj našoj namjeri pomognete, na čemu Vam unaprijed zahvaljujemo. Naš tek.račun kod Narodne Banke Opatija-516-T-162. Smrt fašizmu – Sloboda narodu! Tajnik Denić Mirko, predsjednik Vlatković Vice.”

Međutim, „Načelnik Biroa Sekretara Saveznog izvršnog veća” Lavoslav Lučić 5. rujna iste godine odgovara:

„U vezi Vašeg dopisa br. 36/53, obaveštamo vas da ovo Veće često dobija molbe raznih organizacija i odbora da ih pomogne sa izvesnim priložima za sprovođenje određenih akcija (podizanje spomenika, izgradnja kulturnih domova i sl.). Kako su naša sredstva za takve svrhe minimalna, to vas obaveštavamo da ne možemo udovoljiti vašoj molbi. Napominjemo da je prošle godine u Beogradu formiran Odbor za obeležavanje i uredjivanje istoriskih mesta iz narodnooslobodilačke borbe, pa se možete njemu obratiti za eventualnu pomoć. Smrt fašizmu – Sloboda narodu!”

Među dokumentima u fondovima vladinih tijela mogu se naći molbe iz svih krajeva FNRJ, a savezna administracija poprilično se često bavila takvim molbama. Dana 10. ožujka 1962. Veljko Zeković, sekretar SIV-a, u svojem

i o učestvovanju SRH u financiranju njihove zaštite, obilježavanja i održavanja iz 1974. godine.

⁷⁸ SR-AJ-318, Grupa, podgrupa: Kultura – opšte 1956-1967, br. j. opisa 171, br. fasc. 128.

odgovoru „Drugom Milijanu Neoričiću, predsjedniku Narodnog odbora grada Beograda”, objašnjava da je 27. veljače te godine na sjednici Koordinacijskoga odbora SIV-a „razmatran ponovan zahtev za dodelivanje sredstava za izgradnju Spomen parka u Jajincima”. Tada je zaključeno

„da Savezno izvršno veće ne može da finansira ovu izgradnju. Politika u ovoj oblasti je takva da se izgradnja svih spomenika o revoluciji i NO ratu decentralizuje na republike i narodne odbore, dok federacija svoju politiku u toj oblasti treba da ostvaruje preko Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije” (istaknuo A. J.).

Međutim, molbe su i dalje pristizale, poput one od 11. studenog 1968., koju je uputio predsjednik Odbora za podizanje spomenika Đoko S. Leković iz Zemuna u ime sela Godinje, općina Bar, koje je „poznato po učešću u narodnoj revoluciji”. I selo Godinje „rešilo je da podigne spomenik palim borcima”, u ovom slučaju istovremeno onima „iz oslobodilačkih ratova 1912-1914 i narodne revolucije 1941-1945”. U pismu se kaže: „U tu svrhu ono [selo Godinje, op. A. J.] je organizovalo sabirnu akciju i prikupilo oko 4 miliona starih dinara, angažovalo umetnika koji je izradio projekt i otpočeo sa izvođenjem radova.” Ali i ovdje su se pojavili finansijski problemi: „Kako troškovi oko dovršavanja spomenika prevazilaze materijalne mogućnosti seljana, Odbor za podizanje spomenika došao je na ideju da vam se obrati za pomoć, jer nam je poznato, da vi raspolazete materijalnim sredstvima predviđenim za ove svrhe.”

Tipičnim se doima i upit Milutina Morače u ime „Odbora za izgradnju spomen-obilježja Ivo Lola Ribar u Glamoču”, koji se 18. travnja 1969. obraća SIV-u dopisom u kojemu se traži okrugla svota od „1,000.000 dinara” premda „dokumentacija dokazuje da nam je za uspješno dovršenje ove akcije potrebno oko 4,643.480 dinara, koje iz vlastitih sredstava nismo u mogućnosti obezbjeđiti”. Stoga se ističe:

„Mišljenja smo, a iza toga stoji i CK SOJ, da ova akcija treba da poprimi Savezni značaj [...] da to ne treba biti briga samo jedne siromašne komune, kad se zna šta je bio i šta je Lola značio za naš i Evropski omladinski pokret. 50.ta godišnjica stvaranja SKJ i SKOJ-a i 25.ta godišnjica smrti Ive lole Ribara, mislimo da je dobra prilika da se koliko-toliko odužimo tom divnom liku i revolucionaru.”

Ipak i u tom slučaju 6. svibnja 1969. „sekretar sekretarijata za savezni budžet i opšte poslove” Vuksan Ljumović dostavlja sekretaru SIV-a mišljenje „s molbom da se iznese na sednicu Saveznog izvršnog veća”, a „povodom zahteva Odbora za izgradnju spomen-obeležja Ivi-Loli Ribaru u Glamoču za dodelu sredstava iz saveznog budžeta za izgradnju spomen-obeležja Ivi-Loli Ribaru u iznosu od 1,000.000 dinara”. Ponovno je artikulirano:

„Savezno izvršno veće je po sličnim zahtevima u više mahova zauzelo stav da se iz saveznog budžeta ne mogu dodeljivati sredstva za ovakve potrebe, već da pitanje finansiranja izgradnje spomen-domova, spomen-obeležja, muzeja, izložbi i drugih kulturnih institucija i akcija treba da se rešavaju u skladu sa našim decentralizovanim sistemom finansiranja – socijalističke republike na čijoj se teritoriji

nalaze te institucije, bez obzira na njihov značaj. Iz navedenih razloga Sekretarijat za savezni budžet i opšte poslove ne može podržati podneti zahtev.”

Na kraju je Komisija za budžetska pitanja u svojem „Izveštaju uz zahtev za dodelu sredstava za izgradnju Spomen-obeležja Ivi Loli Ribaru u Glamoču” od 12. svibnja 1969., nakon što je pitanje razmotreno, takav stav ipak modificirala. S jedne je strane konstatirano „da dodeljivanje pomoći iz saveznog budžeta za izgradnju spomenika nije u skladu sa ranijim stavovima Saveznog izvršnog veća”, ali ipak „s obzirom da se u ovom slučaju radi o zahtevu za dodeljivanje pomoći za izgradnju Spomen-obeležja jednoj od najistaknutijih ličnosti jugoslovenske revolucije, kao i s obzirom da se Spomen-obeležje izgrađuje na području nerazvijene komune, Komisija predlaže da se iz budžetske rezerve saveznog budžeta za 1969. godinu odobre sredstva u iznosu od 500.000 dinara”.

Dobre vijesti glede mogućnosti da se ipak dobiju savezna sredstva za postavljanje spomenika brzo su se proćule, pa je nedugo nakon toga, 31. srpnja 1969., SIV-u stigao dopis „na ruke predsednika Mitije Ribičića”. U njemu „potpredsjednik Skupštine opštine Livno iz SR BiH, Izet Balagić” obavještava vladu da „u livanjskoj komuni već dvije godine traje akcija za izgradnju zavičajnog muzeja narodnooslobodilačke borbe i spomenika Hasanu Brkiću [podcrtano u izvorniku, op. A. J.], istaknutom revolucionaru i državniku, koji se rodio u Livnu i u njemu proveo djetinstvo i mladost”. Dopisom se SIV-u željelo „pružiti priliku da finansijskom pomoći, sugestijama i podrškom učestvujete u ovoj akciji, koja bi trebalo da ima opštejugoslovenski karakter” (podcrtano u izvorniku). Nakon šire elaboracije o zaslugama Hasana Brkića, u kojoj nije preskoćeno „da je svoju ogromnu energiju i iskustvo utrošio [i] radeći u Saveznom izvršnom vijeću, Centralnom komitetu SKJ i drugim organima [...] molimo Vas da novčanim prilogom pomognete našu inicijativu [podcrtano u izvorniku, op. A. J.] koja bi trebala da se realizuje u što kraćem roku i da, po mogućnosti, u toj realizaciji učestvuju sve one institucije i organizacije u Jugoslaviji u čijem je stvaranju i razvoju aktivno učestvovao pokojni Hasan. Suvišno bi bilo isticati da mi u Livnu nemamo ni materijalnih ni stručnih snaga da bez pomoći ostvarimo zamisao o kojoj je riječ u ovom pismu”.

Nakon serije sastanaka raznih tijela SIV-a ponovno je, toga puta 6. ožujka 1970., Komisija za budžetska pitanja u svojem „Izveštaju uz Informaciju o učešću federacije u izgradnji spomenika i drugih objekata u vezi sa obeležavanjem događaja iz narodnooslobodilačkog rata” našla shodnim istaknuti da ostaje „pri ranijem zaključku da se za izgradnju spomenika i drugih objekata [...] ne odobravaju sredstva iz saveznog budžeta”. No, iz same „Informacije” proizlazi koliko je bilo „izuzetaka u smislu odstupanja”, pa se za „poslednje dve godine” navode pristigli novi zahtjevi (među njima spomen-obilježja Bošku Buhi, Petru Mećavi i Hasanu Brkiću) te nabrajaju odobrena sredstva u tom razdoblju: 5,000.000 dinara za izgradnju Doma kulture u Jajcu, 2,500.000 dinara za izgradnju spomenika Moši Pijadi, 850.000 dinara za financiranje proslave 25-godišnjice priključivanja Istre, Rijeke, Zadra i otoka Jugoslaviji, 500.000 dinara za izgradnju spomen-obilježja Ivi Loli Ribaru u Glamoču, 1,000.000 di-

nara za dovršenje Spomen-doma „Djuro Salaj” u Slavonskom Brodu itd. Ističe se da su „izuzeci činjeni samo u slučajevima vezanim za događaje od interesa za čitavu zemlju ili kada se radilo o ličnostima koje su bile na odredjenim najvišim funkcijama u federaciji ili je njihov doprinos čitavoj društvenoj zajednici bio takav da je bilo neophodno ovakvo rešenje”.

Premda je brojnost takvih molbi i nemogućnost da se svima udovolji naglaga načelno rješavanje pitanja financiranja, trajno rješenje problema nije se postiglo koliko god se često raspravljalo o „problemima zaštite i podizanja spomenika revolucije”. Savezna administracija opetovano je naglašavala „da finansiranje [...] **u prvom redu treba da bude briga skupština opština**” [istaknuo A. J.], ali je naposljetku svoj stav ublažila prihvaćajući da je „potrebno razmotriti za koje spomenike, i sa čije strane, treba redovno obezbedjivati dodatna sredstva”, polazeći od toga da će za „neke značajne spomenike” biti potrebno „da brigu oko finansiranja izgradnje, eventualne adaptacije, zaštite i prezentovanja, delimično ili u potpunosti, preuzmu na sebe pokrajina ili republike”. Također se predlagalo da se „u društveno-političkim zajednicama razmotri mogućnost i opravdanost obrazovanja posebnih fondova za izgradnju i održavanje spomenika revolucije ili da se u postojećim fondovima stalno angažuju neophodna sredstva za ovu svrhu. Najzad, da se u saveznoj skupštini, u republičkim i pokrajinskim skupštinama svestrano razmotre problemi iz ove oblasti i nadju najbolja rešenja za zakonsko regulisanje pitanja zaštite i izgradnje spomenika revolucije [...]”.

U saveznim se tijelima, čini se, razmjerno često raspravljalo o financiranju, ali i o „problemima valorizacije spomenika kulture, s posebnim osvrtom na spomenike narodne revolucije”. U memorandumima i elaboratima koji se nalaze među navedenom građom riječ je o tome da je „raspravljano [...] i objavljeno mnogo, tako da bi svaki novi osvrt bio samo ponavljanje”, ali istovremeno se konstatira da „problemi valorizacije spomenika narodne revolucije i dalje ostaju izdvojeni i tretirani kao sporedni i drugorazredni zadatak”.

Tako se među dokumentima u službama SIV-a nalaze i preporuke sa „Savetovanja o nekim problemima sa područja zaštite i izgradnje spomenika NOB”⁷⁹, odnosno o „nekim problemima sakupljanja, čuvanja i obrade istorijske građe NOR i revolucije”. Na jednom od takvih opširnih izvještaja podcrtano je da su, primjerice, na savjetovanju o spomenicima održanom 23. i 24. prosinca 1968. u Beogradu pročitana čak 34 referata i da je u raspravi sudjelovalo 47 sudionika. Među materijalima SIV-a može se naći i elaborat dr. Smaila Tihića u kojemu se razmatra „opšta situacija spomenika”, pa se može pretpostaviti da se i o tome raspravljalo na sastancima radnih tijela vlade.⁸⁰

⁷⁹ Ovaj dokument poslije je objavljen pod naslovom *Savetovanja o nekim problemima sa područja zaštite i izgradnje spomenika NOB* kao zasebna publikacija u Beogradu 1968. godine.

⁸⁰ Na naslovnoj stranici elaborata Smaila Tihića, koji se nalazi u fondu, stoji „Beograd, april 1969”. Zanimljivo je da se u tekstu elaborata spominju i „mnoge kraške špilje i pećine koje ne samo da su speleološki rariteti već i autentični svjedoci teških stradanja naših naroda, potresna svjedočanstva zločina i nasilja” – dakako samo „fašističkih osvajača i njihovih saradnika” (str.

Ipak, pitanje financiranja najviše je mučilo funkcionare u SIV-u, a stav je bio da se samo „u iznimnim slučajevima” smije prihvatiti da se spomenici financiraju iz saveznih budžeta. Na jedan takav slučaj upućuje i „rešenje” koje je potpisao Petar Stambolić „o dodeljivanju Savezu udruženja boraca narodno-slobodilačkog rata Jugoslavije sredstava iz budžetske rezerve saveznog budžeta za 1967. godinu”, kojim je SUBNOR-u 16. veljače 1967. dodijeljen „iznos od 210.000 dinara za projektovanje i pripremne radove na uredjenju memorijalnog kompleksa na Sutjesci”.

Natječaj za umjetnički spomenik na Sutjesci okončan je na Dan Republike 1962. i, kako piše Karge, „ima razloga za pretpostavku da je konkurs iz 1962. godine bio otvoreni konkurs, a barem je jedan umetnik – Miodrag Živković – dobio 10. aprila direktan zahtev od Saveza boraca da učestvuje na konkursu”.⁸¹ Svoj je projekt autor Miodrag Živković prvi put predložio na zasjedanju Sekretarijata saveznog odbora Saveza boraca u svibnju 1965., kada je i prihvaćen.

Simboliku Bitke na Sutjesci kipar je tumačio riječima da ona „svojom suštinom oličava humani, borbeni polet revolucije” i da „simbolizuje narodni otpor protiv tlačitelja, zajednički prkos najezdi, porobljavanju, čak i samoj smrti”. U elaboratu je postavljeno pitanje kako „umetnički izraziti neprolazno

3). U kontekstu razmišljanja o privođenju „ovih objekata u život” kaže se da je potrebno „osim što ćemo izgraditi pristupne komunikacije [...] poboljšanje tehničkog stanja objekta [...] stepen njegove očuvanosti, odnosno zapuštenosti, a i sam režim održavanja [...] Zato ih najprije moramo gradjevno sanirati, očistiti i pripremiti za razgledanje, a tek potom učiniti pristupnim ljudima. S tim u vezi postavlja se odmah i pitanje čuvara tih objekata i njihovog plaćanja, a tako i troškova održavanja”. Glede „mnogo brojnije grupe” koju čine „obilježja i objekti podignuti na temu revolucije i radničkog pokreta”, sa žaljenjem se konstatira: „Područja mnogih opština su još uvijek nedovoljno pokrivena spomenicima i preostao je veliki broj značajnijih ličnosti, događaja i mjesta revolucije koji nisu obilježeni [...]”. Kao „najkarakterističnija” pojava spominje se „podudarnost velikog broja novih memorijalnih spomenika sa spomenicima konfesionalne grobne arhitekture. Izvjestan dio njih asocira na nacionalne spomenike podignute u periodu između dva rata, pa i one koje su izgradile austrougarske okupacione vlasti /1878-1918/. Ovakvim stanjem, prirodno, ne možemo biti zadovoljni i moramo pokušati da iznadujemo nove, adekvatnije forme izražavanja obzirom na to da je i sadržaj sada u osnovi nov i drugačiji. Umjesto religiozne sjete i depresije, kojim je sadržajima odgovarao tip naivnih i teških grobnica, radjenih upotrebom velikih masa betona i mramora, sada imamo jednu vedriju notu i optimističku komponentu, kojem će sadržaju bolje odgovoriti i bio bi adekvatniji izraz rješenja ili rješenja u formi lakših i vitkijih obeliska. Estetskom promašaju mnogih memorijalnih spomenika doprinosi i činjenica da su opterećeni nizom dodatnih elemenata takodjer pokupljenih sa konfesionalnih grobnica. To su prije svih teški željezni lanci sa stubovima i betonski 'kaleži', sada u funkciji vaza za cvijeće, radjeni bez duha i invencije, priprosto zanatski, sa 'sivim' materijalima, bez ijednog stabla ili cvijeta. [...] U kontekstu ovih razmatranja poseban problem predstavljaju groblja palih boraca i umjetnički spomenici koji, u pretežnom dijelu, ne zadovoljavaju ni estetski ni funkcionalno” (str. 5-6). U zaključku (str. 23) ističe se potreba „insistiranja i svjesnog, upornog nastojanja da se spomenici ove vrste podignu na viši društveni pijedestal i rang, da se razvije izvjestan kult njihovog poštovanja, da niko od građana ne dopusti bilo kakvo njihovo oskrnavljenje, i da na svaki eksces, pa i onaj bezazlene prirode, reaguje i sprečava povredu njihovog spomeničkog integriteta”.

⁸¹ Usp. KARGE, *Sećanje u kamenu*, 151. Autorica se poziva na sadržaj dokumenta o uređenju Memorijalnoga kompleksa na Tjentištu, 4. 12. 1968., u Arhivu Srbije i Crne Gore (danas opet AJ) u fondu 297 (90-0504-3358/1).

značenje Sutjeske, revolucionarni karakter njene epopeje, dimenzije njenog sveobuhvatnog i večnog smisla”, a na sjednici Saveznoga sekretarijata SUBNOR-a naglašeno je: „Smatramo da je Sutjeska toliko svetao historijski primer dalekosežnih posledica, uzvišen i jedinstven, da bi sve ono što ona znači i čime zrači trebalo i odgovarajućim skulptorskim sredstvima ovekovječiti. [...]”⁸²

Spomenik Bitci na Sutjesci

Dok nije konačno prihvaćen novi elaborat, o memorijalnom kompleksu Sutjeska već se petnaestak godina raspravljalo, prvotno na sjednicama Odbora za uređivanje istorijskih mesta. Može se reći da je „Pogibija nepoznatih žrtava (partizana) [...] otkrivena [...] kao potencijalno mesto opštejugoslovenskog sećanja 1954. godine, i to uz pomoć Sutjeske”. Svakako se kod Sutjeske radilo o ratnom memorijalu koji je imao općejugoslavensko značenje. Sutjeska je „korak po korak išla ka tome da postane *centralni* [istaknuto u izvorniku, op. A. J.], najprestižniji ratni memorijal u Jugoslaviji”. Godine 1965. SUBNOR je formirao novi odbor, koji je dobio nalog da izradi cjeloviti plan Sutjeske kao spomen-mjesta nakon što se odustalo od prijedloga „za idejno rešenje spomenika Petoj neprijateljskoj ofanzivi na Sutjesci” koje je Cvetko Radović bio izradio još u rujnu 1955., premda su se neki elementi toga prijedloga poslije preuzeli pri realizaciji.⁸³

Dana 5. svibnja 1967. Savezna skupština SFRJ pisala je jugoslavenskoj vladi „ponovo”, kako se naglašavalo u dopisu, vezano za zahtjev „Saveza boraca NOR-a”, kako je stajalo na memorandumu, s molbom „da u smislu zaključka donetog na sednici predsedništva Savezne skupštine Savezno izvršno veće dade svoje mišljenje”. Može se iščitati negodovanje drugova iz Savezne skupštine „da se iz Vašeg dopisa [...] ne vidi Vaš stav o pokrenutom pitanju”.

Naime, radilo se o više puta ponovljenom zahtjevu SUBNOR-a da se done-se poseban „zakon o finansiranju radova na uređenju memorijalnog kompleksa na Sutjesci”. Napoljetku su pritisci urodili plodom i mjerodavni sekretarijat zaključio je „da se predlog u načelu prihvati, s tim da se predlagač budžeta izjasni o mogućnosti obezbedjenja materijalnih sredstava”. Skupština je ionako bila mišljenja da „SIV ima veće mogućnosti za dogovor i utvrđivanje visine učešća republika u finansiranju ovog objekta to predložimo da dalju izradu ovog zakona preuzme to Veće”. U svezi s tim, pismo SUBNOR-a od 4. ožujka 1968. upućeno SIV-u, i to poimence „drugu Ali Šukriji”, bilo je kratko i jasno i upućuje na to čija je riječ za vrijeme jugoslavenskoga socijalizma za života ipak bila zadnja te govori o tome kako se spomenuti zakon donosio:

⁸² Sednica Sekretarijata SaO-a SUBNORJ, 27. 5. 1965., ovdje prema: KARGE, *Sećanje u kamenu*, 152-153.

⁸³ Usp. SR-AJ-297, „Predlog za idejno rešenje”, Cvetko Radović, 16. 9. 1955., koji obuhvaća prilazni dio, mauzolej i park sjećanja, i predviđao je spomenik poginulom komandantu Savi Kovačeviću.

„Na osnovu razgovora kod Predsednika Republike 27. februara 1968. godine o problemima vezanim za izgradnju memorijalnog kompleksa na Tjentištu šaljem Vam NACRT ZAKONA o finansiranju radova na uređenju memorijalnog kompleksa na Sutjesci, obrazloženje nacrtu zakona sa pregledom investicionih radova i pregledom investicionih ulaganja. Molimo Vas da omogućite da ovaj materijal dodje što hitnije na dnevni red Savezne skupštine kako bi se moglo otpočeti sa radovima ovog proleća, odnosno aprila meseca ove godine. Za Savezni odbor SUB NORJ Generalni sekretar: Milenković Dragi.”

I tako bi. Nakon Titova konačnoga odobrenja materijala vezanih za izgradnju memorijalnoga kompleksa Sutjeska, koji su bili izloženi 1966. u Beogradu, razni dokumenti kolali su unutar pojedinih sekretarijata SIV-a, a iz dopisa Sekretarijata za savezni budžet i opšte poslove od 25. travnja 1968. postaje jasno da se vezano za potrebna finansijska sredstva, bar što se ticalo projekta Sutjeska, više nisu službeno postavljala pitanja. Kada je upućen „novi zahtev” SUB-NOR-a kojim se tražilo „iz saveznog budžeta dodeljivanje sredstava u iznosu od 650.000 dinara za proslavu 25-godišnjice bitke na Sutjesci”, čime se „zamenjuje [...] prvobitni zahtev, kojim je traženo po ovom osnovu 500.000 dinara”, nije bilo nikakvih prigovora Komisije za budžet. Tada je i ostalim članovima vlade dostavljen „elaborat za izgradnju Memorijalnog kompleksa na Tjentištu Sutjeske (arh. Ranko Radović, vajar Miodrag Živković, istoričar Dušan Plenča)”.

Autori elaborata isticali su u svojem tekstu da je Sutjeska postala „legendarni izraz naše Revolucije” i „jedan od najistaknutijih simbola revolucionarne bitke jugoslovenskih naroda, sjedinjujući etičku čistotu ukupnog narodnooslobodilačkog rata i najčistiji ljudski heroizam”. Prema njihovu mišljenju, memorijalni kompleks na Tjentištu „treba da obezbedi vidljivost i pristupačnost postojećoj Kosturnici, da jednim plastičnim, vajarskim elementom – Spomenikom izrazi duhovne vrednosti velike bitke, arhitektonskim objektom Informativnog centra omogućí hiljadama mladih da se upoznaju i informišu modernim sredstvima o svim istinama revolucionarne Sutjeske”. Predviđeni spomenik na Tjentištu ovako je opisan u elaboratu koji se nalazi u fondu Saveznoga sekretarijata za kulturu:

„Svetli i veličanstveni primer Sutjeske dalekosežnih posledica obeležen je u Memorijalnom kompleksu Tjentište skulptorskim sredstvima, spomenikom. Na taj način Spomenik je dobio odgovarajuće prostorno i likovno mesto u celini izvršavajući nekoliko osnovnih likovnih i prostornih funkcija. Skulptorskom masom istaknuta je vidljivost postojeće kosturnice i zajedno čine novi akcent i dominantu prostora. Skulptorska masa je u tesnoj, funkcionalnoj vezi sa kosturnicom, sa kojom čini celinu. Spomenik postaje kompozicioni motiv Komplexa, a istovremeno naglašava kosturnicu u kojoj je, kako je poznato, sahranjeno 5000 boraca sa Sutjeske. Kamena masa skulpture dramatično su uznemirene, ustremljene u visinu. Vertikalna ustremljenost i dinamičnost dveju gromada izražava herojski čin same bitke, njenu moralnu veličinu i optimistički smisao. Skulptura ostavlja utisak snage, poleta i pobede. Izdaleka potseća na kameni masiv koji se rasplamsava. Pored kosturnice koja označava mir, uzdiže se skulptorska masa

prožeta dahom života i borbe, simbolično i realno negirajući smrt. Prostor između gromada simbolično predstavlja prodiranje partizanskih jedinica i obrazuje dve mase, koje u međusobnim odnosima prerastaju u celinu punu prkosne snage. [...] Krajnje stilizovane figure boraca na unutrašnjim delovima gromada Spomenika čine jedinstvo sa ljudima koji se kreću među gromadama, na platoima. Čovek postaje učesnik u proboju. Trake sa imenima kreću ka planinama, kreću u život i budućnost.”⁸⁴

Troškovnik, koji je sastavio Miodrag Živković („Pregled investicionih ulaganja po vrsti radova”), samo za „Spomenik-Tjentište” (bez Informativnoga centra i urbanističkoga rješenja Memorijalnoga kompleksa i troškova za postavljanje stalne izložbe „Bitka na Sutjesci”) predviđao je troškove u visini 3,900.564 novih dinara. Ukupna investicija trebala je iznositi 11,338.344 novih dinara.⁸⁵

Otkada se Sutjeska prvi put počela spominjati kao pogodno mjesto sjećanja, radovi na uređivanju nacionalnoga parka, kosturnice, spomenika, informativnoga centra i turističkih objekata vezanih za Memorijalni kompleks Sutjeska-Tjentište protegnuli su se na gotovo dvadeset godina, i svi su savezno financirani.⁸⁶ Do kolovoza 1967., znači dok radovi na projektu koji je Tito bio prihvatio još nisu ni započeli, za pripreme radove na Sutjesci iz proračuna federacije, tj. saveznoga budžeta izdvojeno je već 45 milijuna dinara. Tom iznosu treba dodati onih 11,3 milijuna koje je predviđao troškovnik. Stupanjem na snagu Zakona o financiranju taj je iznos povećan za još 1,5 milijun dinara. Radovi na spomeniku započeli su 1969., a 1971. spomenik je u prisutnosti Josipa Broza Tita svečano otkriven pod nazivom „Spomenik pobjedi” (skulptura se

⁸⁴ Na internetskoj stranici „Miodrag Živković”, posvećenoj kiparevu životu i djelu, nalazi se ovaj opis spomenika: „1971 Spomenik Bitke na Sutjesci, Tjentište. Spomenik se sastoji od dve simetrično postavljene kamene gromade razuđene strukture, visine 19 metara, između kojih se nalazi prodor oblikovan borcima i kolonama u pokretu. Iza spomeničkog prodora nalazi se ‘Plato brigada’ sa kamenim trakama na kojima su upisani nazivi jedinica. Spomenik je izveden od belog betona. Spomenik je otkrio predsjednik Jugoslavije Josip Broz Tito. Statika i konstrukcija Dr. Đorđe Zloković, ing. arh. Saradnik na realizaciji Ladislav Fekete, vajar.”

⁸⁵ U skladu sa specifikacijom u elaboratu, time su trebali biti obuhvaćeni: „1. Zemljani radovi za 130.000 n.d. (priprema terena neposredno za spomenik, zemljani radovi za temelje spomenika i osnovna nivelacija), 2. Livanje spomenika za 821.000 n.d. (betoniranje temelja, armatura, materijal, livanje spomenika u francuskom belom cementu sa kamenom granulacijom, čelična armatura, oplata i ostalo), 3. Umetnička obrada spomenika za 1.021.800 n.d. (klesanje figuralnih kompozicija na površini od 160 m², konačna obrada ostalih delova spomenika čija površina iznosi 740 m², autorski honorar za projekte i studije, za statički proračun, rad autora, angažovanje grupe vajara i stručnjaka na umetničkoj obradi spomenika i ostalo u trajanju od četiri godine), 4. Izrada 75000 slova za 375.000 n.d. (njihovo livenje i montiranje na kamene trake na površini od 200 m²), 5. Uredjenje okoline spomenika za 1.552.564 n.d. (platoa, obrada kosih armirano betonskih i kamenih elemenata na platoima, čija dužina iznosi 200 m, njihovo postavljanje, osvetljavanje spomenika, postavljanje kamenih detalja na platoima, pločama, posebni troškovi i ostalo).”

⁸⁶ KARGE, *Sećanje u kamenu*, 120-122. Autorica prvi spomen Sutjeske vezuje uz sastanak 19. listopada 1954. i raspravu Organizacionoga sekretarijata Centralnog odbora Saveza boraca, na kojoj Ranković u svojoj diskusiji kaže da se radi o mjestu „koje zaslužuje da se [...] uzme u obzir i da se nešto napravi”. Sve faze realizacije detaljno su opisane u: *Isto*, 141-159.

nazivala i „Spomenik pobjedi u bici na Sutjesci” odnosno „Spomenik pobjede Jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske”).

Memorijalni kompleks Sutjeska postao je po svoj prilici najpoznatije takvo mjesto u cijeloj socijalističkoj Jugoslaviji, ali svejedno se može konstatirati da je malo nedostajalo da ne bude izgrađen upravo iz financijskih razloga. Na kraju se čak požurivalo s otkrivanjem Živkovićeve spomenika jer je u Savezu boraca postojala bojazan da će sredstva za Sutjesku, koja su po zakonu do tada izdvajana iz proračuna federacije, „kasniti ili možda više uopće neće biti uplaćivana”.⁸⁷ Heike Karge, smatram, pravilno zaključuje: „Na simboličkom i retoričkom terenu bratstvo i jedinstvo su, čini se, ostali netaknuti, ali na planu finansija su odavno postali predmet javnih diskusija.”⁸⁸

Na kraju bismo mogli reći: ako su se Tito i njegovi suborci nadali da će se pomoću monumentalnoga spomenika moći prenijeti poželjno sjećanje na nove generacije, to se nije dogodilo. Međutim, dominantna interpretacija povijesnoga konteksta i danas, primjerice na mrežnim stranicama Nacionalnoga parka Sutjeska, ostala je u okvirima onoga što je i jugoslavenska historiografija svojevremeno isticala. Bitka na Sutjesci i tzv. Peta neprijateljska ofenziva (*Operation Schwarz*) od sredine svibnja do sredine lipnja 1943. označavala se kao prekretnica prema pobjedi u Narodnooslobodilačkoj borbi. Memorijalni kompleks koji je trebao podsjećati na vojni sukob s nadmoćnim snagama okupatora i domaćih izdajica, iz čijega su se obruča partizani pod vodstvom vrhovnoga komandanta Tita uspjeli izvući uz veliki broj herojskih pogibija i junačkih djela, i historijska pozadina opisuju se i danas ovako:

„Jedna od najkrvavijih bitaka Drugog svetskog rata, poznata kao Bitka na Sutjesci ili ‘Slučaj Crni’, odigrala se 1943. godine u širem području Tjentišta. Na početku bitke na Sutjesci, 15. maja 1943. godine, svedoči kapitalna knjiga ‘Borci Sutjeske’ Viktora Kučana, Prva proleterska je imala 1934 borca – 1747 muškaraca i 187 žena. Nacionalni Park Sutjeska je poznat po pobjedi partizana nad Nalcima na Sutjesci u Drugom svetskom ratu i velikom kamenom spomeniku koji podsećaju na taj istorijski događaj. Bitka na Sutjesci je činila jednu od središnjih tačaka mita o partizanskom otporu okupatorima u Drugom svetskom ratu. Okosnicu čuvene Bitke na Sutjesci vodili su Vrhovni štab, Centralna bolnica, i brigade: Prva proleterska, Prva dalmatinska, Prva majevička, Druga proleterska, Druga dalmatinska, Treća sandžačka, Treća krajiška, Treća dalmatinska, Četvrta proleterska, Peta crnogorska, Šesta istočnobosanska, Sedma banijska, Sedma krajiška, Osmo banijska, Deseta hercegovačka, Šesnaesta banijska. 3301 borac ostavio je svoj život u toj natčovečanskoj bici. Spomen celina na Tjentištu na Sutjesci obuhvata veliki spomenik koji je izradio vajar Miodrag Živković, dok je ceo memorijalni kompleks projektovao arhitekta Ranko Radović. U Spomen sobi su freske rađene od 1971. do 1974. prema likovnom konceptu i kartonima Krste Hegedušića i idejnom

⁸⁷ Usp. *Isto*, 157-158, gdje se upućuje na: M. Cvetković, Pismo predsedniku Saveznog IV-a u cilju obezbeđivanja finansijskih sredstava za dovršenje MK-a na Tjentištu, 7. 12. 1970., ASCG-297-85-0504-663/3.

⁸⁸ *Isto*, 159.

scenariju Dušana Plenče. Uradili su ga Hegedušićevi saradnici akademski slikari Branka Hegedušić, Milenko Bosanac, Milutin Gajić, Ratko Janjić Jobo, Zlatko Kesser i Fedor Ličina, dok je majstor zidar bio Hamid Madeško, a pomoćnik Ahmo Krek. Otvoren početkom sedamdesetih godina 20. veka, Spomen Park i kosturnica 3301 partizana poginulih u Bitci na Sutjesci – Tjentištu, uz muzej su činili jednu od najprivlačnijih i najlepše uređenih destinacija grupa i individualnih posetilaca koji su putovali Jugoslavijom.⁸⁹

U skladu s tim i danas se, uz „rekreativne sadržaje”, ističe postojanje „više spomen-obilježja” unutar „Memorijalnog kompleksa Tjentište, općina Foča [...] u sastavu Nacionalnog parka Sutjeska”: „Nekada stjecište omladinskog turizma u SFRJ, a nedugo zatim zapušteni kompleks sa monumentalnim spomenikom, Dolina heroja na Tjentištu danas doživljava svoju renesansu”, čemu doprinosi i „remek djelo socrealističke spomeničke umjetnosti, monumentalni spomenik rad kipara Miodraga Živkovića, otvoren 1971. Isklesana betonska krila, koja se fantastično uklapaju u prirodni krajolik, čuvaju uspomenu na Bitku na Sutjesci.”⁹⁰

Zaključak

Za vrijeme socijalističke Jugoslavije podignut je iznimno velik broj „socijalističkih spomenika”, u čemu su sa svojim ostvarenjima sudjelovali i brojni kipari i drugih umjetnici. Do 1961. popisima je već bilo obuhvaćeno preko 14 400 spomenika i spomen-objekata na području cijele FNRJ. Korišteni izvori iz Arhiva Jugoslavije, kao što su materijali Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ i dokumenti iz fondova Saveznoga savjeta i Saveznoga sekretarijata za obrazovanje i kulturu, potkrepljuju tezu da su vladajuće strukture u socijalističkoj Jugoslaviji bile svjesne koliko su spomenici važni kao jedan od najvidljivijih izraza tada poželjna društvenoga narativa. *Uprostoravanjem* nove ideologije željelo se usmjeriti politiku pamćenja. Materijali također potvrđuju da su spomenici nakon 1945. u pravilu podizani sredstvima i na inicijativu samih lokalnih zajednica ili lokalnih vlasti odnosno na inicijativu odbora Narodnoga fronta. U prvom valu podizanja spomenika već od proljeća 1945. podižu se spomenici zahvalnosti poginulim crvenoarmejcima, palim borcima i žrtvama borbe i terora, a svečanosti otkrivanja spomenika odvijaju se u prisutnosti najviših dužnosnika po razrađenom protokolu, koji obiluje raznim elementima pomoću kojih su se promovirali ideološki postulati nove vlasti. U svojevrsnom drugom valu postavljanja spomenika, uz lokalne zajednice, uključuju se i privredni subjekti, na što upućuje primjer postavljanja spomenika Radi Končaru u krugu istoimene tvornice električnih strojeva u Zagrebu 1952. godine. Tada se u dokumentima pojavljuje i pitanje financiranja spomenika; osobito za spo-

⁸⁹ „Nacionalni park Sutjeska.”

⁹⁰ „Upoznaj BiH – Tjentište: Let iznad Doline heroja.”

menike za koje se smatralo da su od općejugoslavenskoga značenja učestalo se raspravljalo u saveznoj administraciji. Iste je godine preko SUBNOR-a osnovan Odbor za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta iz Narodnooslobodilačkog rata, koji se u potpunosti financirao iz budžeta federacije, a čiji je zadatak bio skrbiti o uređenju tzv. *centralnih historijskih mesta Narodne revolucije* i o podizanju *centralnih ratnih memorijala*.

O pitanjima financiranja spomenika iz saveznih sredstava, kako pokazuju dokumenti državnih tijela, a što se može iščitati iz rasprava u tijelima SIV-a u Beogradu koje su bile potaknute molbama iz svih dijelova zemlje, raspravljalo se učestalo. Savezni su organi zauzimali stav da podizanje spomenika nije u nadležnosti federacije nego lokalnih i republičkih vlasti, a molbe za financijsku pomoć upućivali su Odboru za obilježavanje i uređivanje historijskih mjesta iz Narodnooslobodilačke borbe (znajući, dakako, s koliko je novca taj odbor raspolagao jer se u cijelosti financirao iz saveznih sredstava). Često se u korespondenciji isticalo da SIV ne može financirati izgradnju spomenika i memorijalnih kompleksa, da je politika decentralizirana i da republike i narodni odbori trebaju odlučivati o spomenicima, a federacija svoju politiku ostvaruje isključivo preko SUBNOR-a. Međutim, uslijed velikih pritisaka, na kraju su se iz saveznoga budžeta ipak dodjeljivala znatna sredstva, kako se može vidjeti iz materijala Komisije za budžetska pitanja. Kada bi se radilo o „najistaknutijim ličnostima jugoslovenske revolucije“, napose na područjima nerazvijenih općina, ipak bi se za spomenike odobrila sredstva iz budžetske rezerve saveznoga budžeta. Kako pokazuje u tekstu navedeni „Izveštaj uz Informaciju o učešću federacije u izgradnji spomenika i drugih objekata u vezi sa obeležavanjem događaja iz narodnooslobodilačkog rata“, bilo je podosta „izuzetaka u smislu odstupanja“ od pravila da SIV nije nadležan za financiranje spomenika. Obrazlagalo se da su „izuzeci“ činjeni u slučajevima vezanim za događaje od interesa za čitavu zemlju, ili kada se radilo o osobama koje su bile na određenim najvišim funkcijama u federaciji, ili ako je njihov „doprinos čitavoj društvenoj zajednici“ bio takav da je bilo „neophodno ovakvo rešenje“. Tada je za „neke značajne spomenike“ ipak bilo omogućeno savezno financiranje.

U saveznim se tijelima raspravljalo i o problemima „valorizacije spomenika kulture, s posebnim osvrtom na spomenike narodne revolucije“. Primjer uređenja memorijalnoga kompleksa na Sutjesci, koji se razmatra u radu, može se smatrati paradigmatičnim za poželjnu kulturu sjećanja iz perspektive vlasti, odnosno s aspekta države i državnih institucija. Idejno rješenje spomenika koje je predložio kipar Miodrag Živković prihvaćeno je kao savršen simbol i umjetnički izričaj „neprolaznog značenja Sutjeske“. Kao mjesto sjećanja na žrtvu i pobjedu partizana od općejugoslavenskoga značenja, Sutjeska je prvi put spomenuta još 1954. godine. Nakon što je Josip Broz Tito osobno odobrio konačni izgled idejnoga projekta, njegova uloga, kako u radu citirani dokument pokazuje, i pri donošenju zakona o financiranju radova na uređenju memorijalnoga kompleksa na Sutjesci bila je, po svojoj prilici, ključna. Formalno je SIV morao dogovarati i određivati visinu udjela republika u financiranju

kompleksa, ali je SUBNOR 4. ožujka 1968. SIV-u uputio već razrađen nacrt zakona o financiranju radova, s obrazloženjem i pregledom investicijskih radova i ulaganja, pozivajući se na sastanak kod Tita. Uređenje memorijalnoga kompleksa na Tjentištu, uključujući izradu i postavljanje spomenika, financirano je iz saveznih sredstava u visini od otprilike 57,8 milijuna dinara.

Spomenik, za koji se može reći da je do danas najpoznatiji partizanski spomenik na prostoru bivše SFRJ, svečano je otkriven 1971. u prisutnosti Josipa Broza Tita. Tada je nazvan „Spomenik pobjedi”. Međutim, u sve više decentraliziranom sustavu akteri poput SUBNOR-a strahovali su da bi izgradnja memorijalnoga kompleksa iz financijskih razloga mogla biti dovedena u pitanje, stoga se požurivalo s otkrivanjem spomenika iako cijeli kompleks još nije bio sasvim dovršen. Čini se opravdanim zaključak da se početkom sedamdesetih godina XX. stoljeća o bratstvu i jedinstvu govorilo na razini simbola, ali nedvojbeno su se zahtjevi za „čiste račune” unutar federacije odnosili na sva financijska pitanja, pa tako i na financiranje spomenika i memorijalnih kompleksa od općejugoslavenskoga značenja. Međutim, i ovaj primjer službene socijalističke kulture sjećanja pokazuje da se ni pomoću umjetnički uspješnog monumentalnog spomenika i masovnog posjećivanja takva centralnoga mjesta sjećanja – kakvo je Tjentište zasigurno bilo u vrijeme SFRJ – nije moglo prenijeti na nove generacije ono sjećanje koje su preživjeli pripadnici partizanske vojske i vladajuće strukture nakon 1945. htjeli prenijeti. Ipak, za dominantnu interpretaciju Bitke na Sutjesci i danas se u postjugoslavenskom kontekstu može ustvrditi, kako pokazuju recentni primjeri, da ostaje u okvirima onoga što se isticalo i onda kada je postavljen spomenik na Tjentištu. I dalje je u očima mnogih na južnoslavenskom prostoru Sutjeska simbol žrtve i simbol bratstva i jedinstva u antifašističkoj borbi te označava prekretnicu prema pobjedi Titovih partizana u Narodnooslobodilačkom ratu.

Arhivski i neobjavljeni izvori

SR-AJ: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd:

- fond 15, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ.
- fond 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije.
- fond 218, Jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture.
- fond 297, Predsednički kabinet, Savez udruženja boraca NOR-a, 1947-1973, Komisija za negovanje revolucionarnih tradicija, Komisija za međunarodnu suradnju, Republički odbori Saveza boraca, materijali kongresa, plenuma, sjednica Sekretarijata predsedništva Saveznog odbora SUBNORJ, Izvršnog odbora, savjetovanja, konferencija.
- fond 318, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu.
- fond 319, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu.
- fond 319, Savezni savet za obrazovanje i kulturu.

Tisak

Šibenski list. *Organ socijalističkog saveza radnog naroda kotara Šibenik* (Šibenik), 1962.

Literatura

ASSMANN, Aleida. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

ASSMANN, Aleida. *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C.H. Beck Verlag, 2006.

ASSMANN, Aleida. *Formen des Vergessens*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2016.

ASSMANN, Aleida. „Memory, Individual and Collective”. U: *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, ur. Robert E. Goodin i Charles Tilly. Oxford: Oxford University Press, 2006, 210-224.

BERGHOLZ, Max. „The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War”. *East European Politics and Societies* 24 (2010), br. 3: 408-434.

BERLINER, David C. „The Abuses of memory: reflections on the memory boom in anthropology”. *Anthropological Quarterly* 78 (2005), br. 1: 197-211.

BET-EL, Ilana R. „Unimagined communities: The power of memory and the conflict in the former Yugoslavia”. U: *Memory and power in post-war Europe: Studies in the Presence of the Past*, ur. Jan-Werner Mueller. Cambridge, UK; New York, NY: Cambridge University Press, 2002, 206-222.

BRKLJAČIĆ, Maja; PRLENDA, Sandra, ur. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

CIPEK, Tihomir; BOSTO, Sulejman, ur. *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 2009.

CIPEK, Tihomir; MILOSAVLJEVIĆ, Olivera, ur. *Kultura sjećanja: 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 2007.

CONNERTON, Paul. *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

HALBWACHS, Maurice. *La Mémoire Collective*. Paris: F. Alcan, 1939.

HALBWACHS, Maurice. *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*. Paris: Presses Universitaires de France, 1925.

HERSCHER, Andrew. „Points of no return: Cultural heritage and counter-memory in post-Yugoslavia”. U: *Curating difficult knowledge: Violent pasts in public places*, ur. Erica T. Lehrer, Cynthia E. Milton i Monica Patterson. Houndmills, Basingstoke Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2011, 147-160.

HORVATINČIĆ, Sanja. „Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji”. *Anali Galerije Antuna Augustinčića XXXI* (2011), br. 31: 81-106.

HORVATINČIĆ, Sanja. „Memorijalna baština i strategije otpora normalizacijskom diskursu zaborava u Hrvatskoj”. *DAI SAI. Zbornik godišnjih aktivnosti Društva arhitekata Istre = Annuario della Società architetti dell'Istria* (2018), 60-73.

HORVATINČIĆ, Sanja. „Prijedlog modela problemske analize spomeničke plastike iz razdoblja socijalizma”. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* (2013), br. 37: 217-228.

HORVATINČIĆ, Sanja. „Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije”. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2017.

HUYSEN, Andreas. *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003.

JAKIR, Aleksandar. „Viški boj kao mjesto sjećanja”. U: *150. obljetnica Viškog boja*, ur. Mateo Bratanić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019 [u tisku].

KARGE, Heike. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

KARGE, Heike. *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgeudenken im sozialistischen Jugoslawien*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.

KIRN, Gal. „Transformation of memorial sites in the post-Yugoslav context”. U: *Reading Images in the post-Yugoslav context*, ur. Slobodan Karamanić i Daniel Šuber. Leiden: Brill, 2012, 252-281.

KIRN, Gal; BURGHARDT, Robert. „Jugoslavenski partizanski spomenici. Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma”. *jugoLink. Pregled postjugoslovenskih istraživanja 2* (2012), br. 1: 7-19. Pristup ostvaren 28. 2. 2019. https://jugolink.files.wordpress.com/.../jl_2_1_kirn_burkhardt.pdf.

KOLEŠNIK, Ljiljana. „Hrvatska spomenička skulptura u kontekstu europskog modernizma druge polovice 20. stoljeća: primjer V. Bakića”. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* (1998), br. 22: 187-201.

KOREN, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945-1960. Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

MANOJLOVIĆ PINTAR, Olga. *Arheologija sećanja, spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju; Čigoja štampa, 2014.

МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР, Олга. „(Не)видљива места сећања, споменици црвеноармејцима у Србији”. U: *Ослобођење Београда 1944*. Зборник радова. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 545-553.

MANOJLOVIĆ PINTAR, Olga. “Široka strana moja rodnaja’ Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944 – 1954”. *Tokovi istorije* (2005), br. 1-2: 134-145.

MANOJLOVIĆ PINTAR, Olga. „Uprostoravanje ideologije: Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta”. U: *Dijalog povjesničara/istoričara*, sv. 10/1, ur. Igor Graovac. Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung, 2008, 287-307.

NORA, Pierre. „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta”. U: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006, 21-43.

NORA, Pierre. „Između sjećanja i povijesti”. Prevele s francuskog Milena Ostojić i Ana Irena Hudl. *Diskrepancija* 8 (2007), br. 12: 135-165. Pristup ostvaren 25. 2. 2019. <https://hrcak.srce.hr/file/15308>.

NORA, Pierre. *Les Lieux de mémoire*, sv. 1: *La République*, sv. 2: *La Nation*, sv. 3: *Les France*. Paris: Gallimard, 1984, 1986, 1992.

NORA, Pierre. *Présent, nation, mémoire*. Paris: Gallimard, 2011.

NORA, Pierre. „The reason for the current upsurge in memory”. U: *The collective memory reader*, ur. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi i Daniel Levy. New York: Oxford University Press, 2011, 437-441.

NORA, Pierre; LE GOFF, Jacques. *Faire de l'histoire*, sv. 1: *Nouveaux problèmes*, sv. 2: *Nouvelles approches*, sv. 3: *Nouveaux objets*. Paris: Gallimard, 1974.

PETKOVIĆ, Ljubiša, ur. *Spomenici revolucije*. Bela Crkva: Grafičko izdavačka. Radna organizacija “Sava Mućan”, 1978.

PUPOVAC, Tihana; ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena. „Approaching Socialist Monuments Nowadays”. *Studia ethnologica Croatica* 29 (2017): 11-14. Pristup ostvaren 14. 04. 2018. DOI: [10.17234/SEC.29.17](https://doi.org/10.17234/SEC.29.17).

PUPOVAC, Tihana; ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena. „Pristup socijalističkim spomenicima danas”. *Studia ethnologica Croatica* 29 (2017): 15-17.

RICEUR, Paul. *Das Rätsel der Vergangenheit. Erinnern – Vergessen – Verzeihen*. Göttingen: Wallstein Verlag, 1998.

RICEUR, Paul. *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: Seuil, 2000.

RIEFF, David. *In Praise of Forgetting. Historical Memory and Its Ironies*. London: Yale University Press, 2016.

SMITH, Gary; EMRICH, Hinderk M., ur. *Vom Nutzen des Vergessens*. Berlin: Akademie Verlag, 1996.

STIERLI, Martino; KULIĆ, Vladimir, ur. *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948-1980*. New York: The Museum of Modern Art, 2018.

ŠIMAT BANOVIĆ, Ive. *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.

WINTER, Jay. „Notes on the memory boom: War, remembrance, and the use of the past”. U: *Memory, trauma and world politics*, ur. Duncan Bell. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2006, 54-73.

Internetske stranice

MILOJEVIĆ, Milkica. „Monumentalni svedoci istorije ničija briga. Ko i kako vodi računa o najvrednijim spomenicima u Srpskoj”. Portal Blic Online, 18. 2. 2018. Pristup ostvaren 8. 3. 2019. <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/monumentalni-svedoci-istorije-nicija-briga-ko-i-kako-vodi-racuna-o-najvrednijim/w3kjcpb>.

„Miodrag Živković”. Pristup ostvaren 8. 3. 2019. <http://miodrag-zivkovic.com/biografija.htm>.

„Nacionalni park Sutjeska”. Pristup ostvaren 8. 3. 2019. <http://www.pana-comp.net/nacionalni-park-sutjeska/>.

„Partizanski spomenici”. Wikipedia. Pristup ostvaren 8. 3. 2019. https://hr.wikipedia.org/wiki/Partizanski_spomenici.

ŠIMPRAGA, Saša. „Jugoslavenski poučak”. H-ALTER, 30. 1. 2015. Pristup ostvaren 8. 3. 2019. <http://h-alter.org/vijesti/jugoslavenski-poucak>.

„Upoznaj BiH – Tjentište: Let iznad Doline heroja”. Radiosarajevo.ba, 1. 7. 2016. Pristup ostvaren 8. 3. 2019. [https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/teme/tjentiste-let-iznad-doline-heroja/230650](https://www.radiosarajevo.ba/metromahala teme/tjentiste-let-iznad-doline-heroja/230650).

SUMMARY

“Monuments are the Past and the Future”. Political and Administrative Mechanisms of Financing Monuments during Socialist Yugoslavia

The intent of this paper is to provide a contribution to the discussion of socialist monuments during the time of socialist Yugoslavia based on the recent literature dealing with the study of memory culture as well as sources from various fonds stored in the Yugoslav Archives in Belgrade, by displaying some of the political and administrative mechanisms of the funding of these monuments within the federal Yugoslav system. Also discussed are questions about the attitudes towards monuments within this period from the perspective of memory culture, and how it was propagated from central state institutions during the time of socialist Yugoslavia. Special attention is given to, as it has often been called, the most famous Partisan monument on the territory of the former Socialist Federative Republic of Yugoslavia, the sculpture devoted to the “Battle of Sutjeska” by Miodrag Živković at Tjentište, from 1971.

During the period of socialist Yugoslavia, an exceptionally large number of “socialist monuments” were built, and numerous sculptors and other artists participated in this endeavour with their sculptures. By 1961, censuses had already counted more than 14,400 monuments and memorials on the entire area of the country. The sources from the Yugoslav Archives in Belgrade used in this article, such as materials from the Presidency of the National Assembly, as well as documents from the Federal Council and the Federal Secretariat for Education and Culture, underline the thesis that the ruling structures in socialist Yugoslavia were aware of the importance of monuments as the most visible expressions of the then desirable socialist interpretation of history. Such materials confirm what the literature on the topic has already shown, that monuments after 1945 were usually raised at the initiative of local communities or local authorities. In the first wave of building new monuments, as early as the spring of 1945, monuments of gratitude were erected and devoted to the fallen soldiers of the Soviet Red Army as well as to victims of war and terror who had been on the side of Tito’s victorious forces. The unveiling ceremonies for such monuments were held in the presence of the highest officials of the new regime, and elaborate protocols were designed, showing an abundance of various elements by which the new ideological code was brought forward.

After the consolidation of power, it was not just local communities, but now also socialist enterprises who expressed the willingness to build monuments, as evidenced by the example of the installation of the monument to the “People’s Hero Rade Končar” at the electrical machinery factory bearing his name in Zagreb in 1952. However, questions of financing these monuments, as is shown in this paper, generated frequent debates in the following years, especially when it came to monuments that were considered to be of general

Yugoslav importance. Also, in 1952 the Federation of Veterans' Associations of the People's Liberation War of Yugoslavia (SUBNOR) established a Committee with the task of deciding what were the most important historical sites connected to the People's Liberation War and to what was called the "People's Revolution" in Yugoslavia. This Committee was fully funded from the federal budget and its task was to prepare the erection of central war memorials. Hence, as documents from state bodies such as the Federal Executive Council in Belgrade indicate, issues of financing monuments from the central state level were not always easy to resolve within the federal system. Central institutions were prompted by local requests for financing socialist monuments. Although the federal authorities took the view that, in general, financing the erection of monuments was not the business of central but of local authorities as well as those on the level of the republics, and they said that requests for financial aid for monuments of Yugoslav importance should be referred to the Committee (knowing, of course, how little money the Committee had at its disposal; it was entirely dependent on federal funds), frequent requests from all parts of Yugoslavia were received. It was often pointed out in the correspondence that the Federal Executive Council could not finance the construction of monuments and memorial complexes because of the decentralized structure of the state, and that republics and committees should decide on the monuments while the Yugoslav Federation pursues its policy exclusively through SUBNOR. However, due to strong pressure, in the end the federal budget still provided significant funds, as can be seen from the materials of the Budgetary Commission.

When it came to "the most prominent personalities of the Yugoslav revolution", especially in the areas of underdeveloped municipalities, funds from the federal reserve budget could be made available for monuments. As a report "on the Participation of the Federation in the Construction of Monuments and Other Objects Concerning the Marking of Events from the People's Liberation War" clearly shows, there were many "exceptions in terms of deviation" from the rule that the federal government did not have jurisdiction over. The government argued that monuments had to be financed from the municipalities or republics, and that "exceptions can be made only in cases involving events of interest to the entire country, or when it comes to persons who were at the highest functions in the federation". So, it turned out that federal funding was nevertheless possible for "important monuments". Federal authorities frequently discussed funding, but also debated about "the problems of the valorisation of cultural monuments, with particular reference to the monuments of the People's Revolution". The design and funding of the memorial complex at Sutjeska is considered as an example of this in the paper.

The Sutjeska monument can be considered paradigmatic in relation to a desired memory culture from the perspective of government, that is, from the aspect of the state and state institutions. The artistic solution for the monument at Tjentište by sculptor Miodrag Živković was accepted as a perfect symbol and artistic expression of the "inescapable meaning of Sutjeska". The Battle

of Sutjeska in 1943 was considered to be “a glorious historical example with far-reaching consequences, exalted and unique”. It can be said that it is still the most famous Partisan monument on the territory of the former socialist Yugoslavia. Sutjeska as a place of memory and a site for a memorial complex was mentioned for the first time in 1954. After Josip Broz Tito personally endorsed the ultimate design concept, his role, as cited in the paper, was evidently also crucial in adopting the law on financing the works on the memorial complex in Sutjeska. Formally, the central government had to negotiate and determine the level of republican involvement in financing the complex but, on 4 March 1968, SUBNOR sent an elaborate draft financing the bill for the design of the memorial complex in Sutjeska, with an explanation and review of the necessary investment, clearly mentioning a meeting with Tito during which the lifelong president of Yugoslavia made his decision about the matter. The design of the memorial complex at Tjentište, a place where, without any source references, it was claimed that there were “5,000 buried soldiers”, was entirely financed by federal funds amounting to approx. 57.8 million dinars. The monument was officially unveiled under the name “Monument of Victory” in 1971 in the presence of Josip Broz Tito. However, in an increasingly decentralized system, actors such as SUBNOR feared that building the memorial complex could be called into question for financial reasons, so it was quick to reveal the monument, even though the entire complex was not yet fully completed. A justified conclusion seems to be that, at the beginning of the 1970s, “brotherhood and unity” was, at the symbolic level of course, the official motto of the socialist federation of Yugoslavia, but demands for “clear accounts” within the federation were applied to all financial issues, not excluding the financing of monuments and memorial complexes of common Yugoslav significance. It is also possible to ascertain that, when it comes to socialist memory culture, members of the victorious Partisans during the war as well as representatives of the governing structures after 1945 did not manage to pass what they wanted to become a memory on to new generations, not even through the impressive and artistically successful grand monument to the Battle of Sutjeska. Nonetheless, it can be stated that the dominant interpretation of the Battle in the post-Yugoslav context, as recent examples show, remains within the framework of what was emphasized at the time when the monument was placed in Tjentište. In the eyes of many in the South Slavic areas, Sutjeska still represents a symbol of the sacrifice, brotherhood and unity of the heroic anti-fascist struggle, marking a milestone on the path to the victory of Tito’s Partisans in the People’s Liberation War, 1941–45.

Key words: socialist monuments; memorial culture; Battle of Sutjeska; memorial complex in Tjentište